

**MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB VE KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR
ESERLERİNDE TAKİP ETTİĞİ DİLSEL YÖNTEM**

Ekrem BARBAROS

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

Danışman: Doç. Dr. Mücahit ELHUT

AĞRI-2024

Her hakkı saklıdır.

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

Ekrem BARBAROS

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB VE KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR
ESERLERİNDE TAKİP ETTİĞİ DİLSEL YÖNTEM
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Mücahit ELHUT

AĞRI-2024

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “*Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur’ân İlimlerine Dair Eserlerinde Takip Ettiği Dilsel Yöntem*” adlı yüksek lisans tezinin bilimsel ve etik kurallara riayet edilerek tarafımdan hazırlandığını taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik nüshalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına ve tamamının erişime açılmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Ekrem BARBAROS

27/08/2024

	T.C. AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ	
---	--	---

Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'ân İlimlerine Dair Eserlerinde Takip Ettiği Dilsel Yöntem

Doç. Dr. Mücahit ELHUT danışmanlığında, Ekrem BARBAROS tarafından hazırlanan bu çalışma, 01/08/2024 tarihinde aşağıda isimleri belirtilen jüri tarafından değerlendirilmiş olup Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Yusuf Akçakoca	İmza :
Üye : Doç. Dr. Mücahit ELHUT	İmza :
Üye : Dr. Öğr. Üyesi MESUT IŞIK	İmza :

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulu .../.../... tarih ve / numaralı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. İbrahim HAN
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildiriş, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

	T.C. AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ		
Benzerlik Oranlarına Dair Beynamedir			
Öğrenci Adı Soyadı	Ekrem BARBAROS		
Numarası	216051104		
Ana Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri		
Bilim Dalı	Arap Dili ve Belagatı		
Programı			
Danışman Unvanı Adı Soyadı	Doç. Dr. Mücahit ELHUT		
Tez Başlığı	Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'ân İlimlerine Dair Eserlerinde Takip Ettiği Dilsel Yöntem		
Bölümler	Turnitin Sonucu	En Yüksek Değer	
Giriş	%14	% 25	
Kuramsal Temeller/Kavramsal Çerçeve	%33	% 30	
Materyal ve Yöntem	%21	% 30	
Araştırma Bulguları	%21	% 20	
Sonuç/Tartışma/Öneri	%5	% 20	
TEZ (GENEL)	%20	% 25	

16/07/2024

Yukarıda bilgileri yazılı tez çalışmasının benzerlik oranları Turnitin raporundan alındığı haliyle yazılmış olup tüm bilgilerin doğru olduğunu, aksi halde doğacak hukuki sorumlulukları kabul ve beyan ederiz.

Ekrem BARBAROS

Mücahit ELHUT

- 1) Benzerlik raporunun alınması sırasında “başlıklar, içindekiler, teşekkür, ön söz, dizin, alıntılar, kaynaklar, atıflar, ve 6 kelimedeki küçük eşlemeler” kapsam dışı bırakılabilir. “İnternet, Yayınlar ve Öğrenci Ödevleri veri tabanlarından” hiç birisi kesinlikle tarama dışı bırakılmamalıdır.
- 2) Çalışmanın niteliğine göre ekteki formlardan yalnızca birisi doldurularak Öğrenci Danışmanı ve Öğrencinin kendisi tarafından imzalanacaktır.
- 3) Tez çalışmasında tabloda belirtilenden daha fazla sayıda bölüm/başlık olması halinde satırlar çoğaltılabilir.
- 4) Çalışmadaki benzerlik oranlarının tabloda belirtilen en yüksek değerleri aşması halinde bu çalışma Enstitü tarafından değerlendirmeye alınmaz ve savunma süreci başlatılmaz.
- 5) Bu beyannameye ek olarak Turnitin Benzerlik Raporu gönderilmelidir.
- 6) Bu beyanname, tez jüri öneri formu ve savunma öncesi kontrol formu ile birlikte Ana Bilim Dalı Başkanlığına teslim edilecek ve akabinde EBYS üzerinden Müdürlüğümüze gönderilecektir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	iii
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ	ix
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
A. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Kaynakları	2
1. Çalışmanın Konusu	2
2. Çalışmanın Amacı	2
3. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakların Değerlendirilmesi	3
B. Ulûmü'l-Kur'ân'ın Tanımı ve Tarihçesi	4
1. Ulûmü'l-Kur'ân'ın Tanımı	4
1.1. Tefsir	5
1.2. Garîbu'l-Kur'ân	6
1.3. İ'râbu'l-Kur'ân	6
1.4. Nâsih ve Mensûh	7
1.5. Kırâât	7
1.6. Tecvid	8
2. Ulûmü'l-Kur'ân'ın Tarihçesi	9

BİRİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB'İN HAYATI VE ESERLERİ	11
1.1. İsmi, Nesebi ve Hayatı	11
1.2. Vefatı	13

1.3. İlmi Kişiliği.....	14
1.3.1. Hocaları	15
1.3.1.1. Kayravan.....	15
1.3.1.2. Mısır.....	17
1.3.1.3 Mekke	19
1.3.1.4. Kurtuba	19
1.3.2. Talebeleri.....	20
1.3.3. Mekkî Hakkındaki Görüşler.....	23
1.4. Eserleri.....	24
1.4.1. Kırâat ve Tecvid.....	25
1.4.2. Garîbü'l-Kur'ân.....	26
1.4.3. İ'râbu'l-Kur'ân	27
1.4.4. Tefsîr	27
1.4.5. Nâsîh ve Mensûh.....	27
1.4.6. Günümüze Ulaşmamış Bazı Eserleri.....	27
1.4.7. Eserleri Hakkında Değerlendirmeler.....	28
1.4.7.1. Sayısının Çok Oluşu	28
1.4.7.2. Derinlik ve Sağlamlılık.....	29
1.4.7.3. Özgüven ve Özgünlük.....	29
1.4.7.4. Üslubunun Açık ve Akıcı Olması	30
1.4.7.5. Orijinallik ve Konu Bütünlüğü	32

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ'NİN KUR'ÂN İLİMLERİ ALANINDAKİ ESERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	34
---	----

2.1. Mekkî'nin Tefsir Alanındaki <i>el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye</i> Adlı Eseri	34
2.1.1. Eserde Kullanılan Yöntemler	36
2.1.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklar	38
2.1.1.2. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri	45
2.1.1.3. Kur'ân'ın Hadisle Tefsiri	47
2.1.1.4. Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiîn Sözleriyle Açıklanması	51
2.1.1.5. Kur'ân'ı Lügat ve Nahiv Konularıyla İlişkilendirmesi	54
2.1.1.6. Kur'ân'ın Belagat Konularıyla Açıklanması	57
2.1.1.7. Kur'ân'ı Kıraât Konularıyla İlişkilendirmesi	58
2.1.1.8. Kur'ân'ın Fıkıh Konularıyla Açıklanması	61
2.1.1.9. Kur'ân'ın Kur'ân İlimleri Konularıyla Tefsiri	64
2.2. Mekkî'nin Garîbu'l-Kur'ân Alanındaki <i>Garîbi'l-Kur'ân</i> Adlı Eseri	70
2.2.1. Eserde Kullanılan Yöntemler	71
2.2.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklarda Kullandığı Yöntemler	71
2.2.1.2. Kur'ân, Hadis ve Şiir Konularında Kullandığı Yöntemler	74
2.2.1.3. Kur'ân İlimleri Konularında Kullandığı Yöntemler	76
2.2.1.4. Lügat ve Belagat Konularında Kullandığı Yöntemler	78
2.3. Mekkî'nin İ'râbu'l-Kur'ân Alanındaki <i>Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân</i> Eseri	79
2.3.1. Eserde Kullanılan Yöntemler	80
2.3.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklarda Kullandığı Yöntemler	81
2.3.1.2. Kullandığı Diğer Bazı Yöntemler	83
2.4. Mekkî'nin Nâsih-Mensûh Alanındaki <i>el-Îzâh li-Nâsihi'l-Kur'ân</i> Eseri	87
2.4.1. Eserin İçeriği ve Kullandığı Yöntemler	88
2.4.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklarda Kullandığı Yöntemler	91

2.4.1.2. Kullandığı Diğer Bazı Yöntemler	94
2.5. Mekkî'nin Kıraât Alanındaki <i>el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât</i> Adlı Eseri ..	97
2.5.1. Eserin İçeriği ve Kullandığı Yöntemler	98
2.6. Mekkî'nin Tecvid Alanındaki <i>er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'e</i> Eseri	102
2.6.1. Eserde Kullanılan Yöntemler	103
SONUÇ	109
KAYNAKÇA.....	111

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB VE KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR ESERLERİNDE TAKİP ETTİĞİ DİLSEL YÖNTEM

Ekrem BARBAROS

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mücahit ELHUT

2024, sayfa: (114) + (x)

Jüri: Doç. Dr. Yusuf AKÇAKOCA

Jüri: Doç. Dr. Mücahit ELHUT

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK

İslam dininin birincil kaynağı olan Kur'ân'ın iyi anlaşılması için ulûmü'l-Kur'ân'ın, kapsadığı ilimlerin ve bu alanda yazılmış eserlerin iyi bilinmesi büyük önem arz eder. Bu sebeple bu çalışmanın amacı da Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kur'ân ilimleri alanında yazmış olduğu eserlerin dil açısından tahlil edilmesi ve kullandığı yöntemlerin incelenmesidir. Birinci bölümde müellifin hayatından, ilmi kişiliğinden, eserlerinden ve eserlerinin genel özelliklerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde de çalışmanın asıl konusu olan Mekkî b. Ebî Tâlib'in ulûmü'l-Kur'ân konusunda yazmış olduğu eserlerinin dilsel yönteminin incelenmesi yapılmıştır. Kur'ân ilimlerinin her biri altında sadece bir eserin yöntemi değerlendirilmiştir. Mekkî'nin eserlerinde takip ettiği metotlar incelenirken eser hakkında genel bilgi verildikten sonra konunun daha iyi anlaşılması için eserlerden örnekler getirilmiştir. Mekkî, sade ve anlaşılır bir dil kullanmakla beraber kendine has bir metotla eserlerini yazmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmanın neticesinde elde edilen verilerin genel değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Ulûmü'l-Kur'ân, Yöntem, Dilsel Yöntem, Mekkî b. Ebî Tâlib.

ABSTRACT

Master's Thesis

MEKKİ B. EBI TALİB AND THE LINGUISTICAL METHOD HE FOLLOWED IN HIS WORKS ON QURAN SCIENCES

Ekrem BARBAROS

Advisor: Doç. Dr. Mücahit ELHUT

2024, pages: (114) + (x)

Jury: Assoc. Prof. Dr. Yusuf AKÇAKOCA

Jury: Assoc. Prof. Dr. Mücahit ELHUT

Jury: Asisst. Prof. Dr. Mesut IŞIK

In order to understand the Quran, which is the primary source of the Islamic religion, it is very important to know the ulûmü'l-Quran, the sciences it covers and the works written in this field. For this reason, the purpose of this study is to analyze the works written by Mekki b. Ebi Talib the field of Qur'anic sciences in terms of language and to examine the methods he used. In the first part, the author's life, scientific personality, works and general characteristics of his works are mentioned. In the second part, the main subject of the study, the linguistic method of the works written by Mekki b. Ebi Talib on the subject of 'ulûmü'l-Quran, was examined. Only one work's method has been evaluated under each of the Qur'anic sciences. While examining the methods that Mekki followed in his works, general information about the work was given and then examples from the works were given for a better understanding of the subject. Mekki used a simple and understandable language and wrote his works with a unique method. In the conclusion section, a general evaluation of the data obtained as a result of the study was made.

Keywords: Quran, Qur'an Sciences, Method, Linguistic Method, Mekki b. Ebi Talib.

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerim, Yüce Allah'ın, tüm asırlarda gelip geçen bütün insanlara yönelik ilahî mesajıdır. Bu mesaj, her dönem ve devirdeki insanların dünya ve ahiret saadetine kurtuluşu hükmündeki yüksek hakikatlerle kaplı bir kitaptır. Aynı şekilde Kur'ân'ı Kerim, İslam'ın temel kaynağı ve Müslümanların hidayet rehberidir. Bu ilahî kitabın doğru anlaşılması için ise ulûmü'l-Kur'ân'ın bilinmesi ve ondan yeterince istifade edilmesi gerekir. Bu konuda yazılan eserlerin bilinmesi ise Kur'ân'ın anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan konu da Mekkî'nin ulûmü'l-Kur'ân alanında yazmış olduğu bazı eserlerin yöntem açısından değerlendirilmesi olacaktır. Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve genel kaynakları açıklandıktan sonra ulûmü'l-Kur'ân'ın tanımı ve Mekkî'nin eser yazdığı ilim dalları kısaca açıklanmıştır. Daha sonra ise Kur'ân ilimleri tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise ulûmü'l-Kur'ân alanında yazmış olduğu bazı eserlerin dil açısından yöntemi incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Tez konumu belirleme noktasında yol göstericilik yapan ve bu tezin hazırlanma sürecinde yardımlarına sürekli başvurarak tecrübelerinden oldukça faydalandığım tez danışmanım Doç. Dr. Mücahit ELHUT hocama, çeşitli noktalarda yardımlarına başvurduğum ve tezin hazırlık sürecinde yardımları olan Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK hocama, bu çalışmada bana birçok faydası ve yardımı olan Cüneyt BİLİCİ hocama, teknik bazı konularda yardımları dokunan abim Mehmet BARBAROS hocama teşekkür eder ve saygılarımı sunarım. Son olarak ise beni büyütüp bu günlere getiren anne ve babama, tezin hazırlık sürecinde kendilerini ihmal ettiğim halde desteklerini esirgemeyen eşim ve çocuklarıma saygı ve şükranlarımı sunarım.

AĞRI-2024

Ekrem BARBAROS

KISALTMALAR

a.s. : aleyhisselam

b. : bin(oğlu)

bkz. : bakınız

c.c. : Celle Celâluhû

çev. : çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

h. : hicri

Hz. : Hazreti

ö. : ölümü

r.a. : radiyallahu anhu

r. anhum : radiyallahu anhum

s.a.s. : Sallallahu aleyhi ve sellem

nşr. : neşreden

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

ts. : tarihsiz

thk. : tahkik eden

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

GİRİŞ

Hız. Âdem'den (a.s.) günümüze kadar insanın yaratılış gayesi bir olmuştur. Bu gaye yüce yaratıcıyı tanıyıp ona gerektiği gibi kul olmak ve ona hakkıyla ibadet etmektir. İnsanoğlu dönem dönem yolunu şaşırdığında ve Allah'ın emirlerinden uzaklaştığında yüce Allah uyarıcılar göndermiştir. Bu yüzdendir ki Allah, son Peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.s.) kadar nice uyarıcı Peygamber göndermiştir. Allah bu Peygamberlerden bazılarına kitap, bazılarına sahifeler, bazılarına da kendinden önceki Peygamberlerin kitaplarıyla tebliğ etme görevi vermiştir. Bütün Peygamberlerin yegâne görevi ise bu emirleri hakkıyla anlatarak ve yaşayarak öğretmektir. Son ilahi kitap ise Hz. Muhammed'e (s.a.s.) nazil olan, İlahi emir ve yasakları kapsayan, Müslümanların uyması farz olan ve ilahi mesajları taşıyan Kur'ân-ı Kerim'dir.

Peygamber (s.a.s.) zamanında Kur'ân'ın anlaşılmayan yerlerinin, kapalı manalarının, hükümlerinin, kıraât şekillerinin vb. Kur'ân konularının bizzat Peygamberimize sorulması ve birinci ağızdan öğrenilmiş olunması Kur'ân'ı o dönemde anlaşılır kılmıştır. Ancak Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonraki dönemlerde İslam'ın geniş coğrafyalara yayılmış olmasıyla beraber özellikle Arap olmayanların Kur'ân'la tanışmış olması başta kıraat farklılıkları olmak üzere birçok ihtilafı da beraberinde getirmiştir. İslam âlimleri de hem bu ihtilaflara çözüm bulabilmek amacıyla hem de Kur'ân'ın daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak için Kur'ân üzerine farklı yönlerden çalışmalar yapıp eserler yazmaya başlamışlardır. Bu konularla ilgili eser yazan âlimlerden biri de Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. Zamanla bu ilimler, Kur'ân ilimlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Ulûmü'l-Kur'ân, Kur'ân'a hizmet eden veya Kur'ân'la bağlantısı olan ilimlerin tümünü kapsamaktadır. Kur'ân dilinin Arapça olması ve Kur'ân ilimleri alanında yazılan ilk eserlerin Arapça olması, bu dilin bilinmesini ve detaylarıyla kavranmasını gerektirmektedir. Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli yeri olan sarf, nahiv ve belagat gibi Kur'ân'la ilişkisi olan ilmi konular da Kur'ân ilimleri arasında sayılabilir. Bu bölüm iki kısımdan oluşmakta olup birinci kısımda çalışmanın konusu, amacı, yöntemi ve

kaynakların değerlendirilmesi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci kısımda ise Ulûmü'l-Kur'ân'ın tanımı ve tarihçesi açıklanmıştır.

A. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Kaynakları

Bu kısımda öncelikle tezin konusu, amacı, yöntemi ve genellikle kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

1. Çalışmanın Konusu

Bir Müslüman için en önemli şey dininin kutsal kitabı Kur'ân'ı en mükemmel biçimde öğrenmesi ve gerektiği gibi yaşamasıdır. Kur'ân'ın iyi anlaşılması ise Kur'ân ilimlerinin iyi bilinmesine bağlıdır. Bu yüzden âlimler ulûmü'l-Kur'ân alanına önem vermiş ve bu konuda oldukça fazla eser telif etmişlerdir.

Bu araştırmanın birinci bölümünde yaşadığı yüzyıla damga vurmuş, günümüzde dahi kıraât ve diğer ilimlere kaynaklık eden değerli eserlerin sahibi Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 355-437) hayatı, şahsiyeti, ilmî serüveni, hocaları, talebeleri, eserleri ve eserlerinin genel özellikleri gibi konular ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Kur'ân ilimleri alanında yazdığı eserlerinde takip ettiği dilsel yöntemler değerlendirilmiştir. Mekkî'nin hemen hemen her konuda eser yazmış olması eserlerinin sayısını oldukça artırmaktadır. Ancak günümüze ulaşan eserlerinin sayısı fazla olmamakla beraber bunlar muhtelif konularda yazılmış eserleri kapsamaktadır. Bu çalışmada da Mekkî'nin Kur'ân ilimleri alanında yazmış olduğu bazı eserlerinin dilsel yöntemi tahlil edilmiştir. Mekkî'nin Kur'ân ilimleri alanında yazdığı eserler tek tek ele alınıp bu eserlerde en fazla yararlandığı kişiler, dil yapısı ve kullandığı yöntemler örnekler getirilerek açıklanmıştır. Ayrıca eserler hakkında genel bilgiler verilerek eserlerin kapsadığı konular ve içerikleri de aktarılmıştır.

2. Çalışmanın Amacı

Mekkî b. Ebî Tâlib gerek kendi asrında gerekse ondan sonra günümüze kadar ilim alanında isminden söz ettiren hatırı sayılır kişiliklerdendir. Özellikle kıraât ve tecvid alanında öncü sayılan ve günümüzde dahi eserlerinin kaynak olarak alındığı ilmiyle amil âlimlerden biridir. Bu yüzden çalışmanın amacı bu kıymetli âlimin hayatını ve eserlerinin

özelliklerini bir nebze de olsa tanıtmaktır. Ayrıca bu müellifin eserlerinin yöntemleri açısından tahlilinin yapıldığı bir çalışma bulunmadığından yapılan bu çalışmanın amaçlarından biri de Mekkî'nin Kur'ân ilimleri alanında yazmış olduğu bazı eserlerin dilsel yöntemlerini incelemektir. Bununla beraber bu alanda yazmış olduğu kıymetli eserlerden her biri ayrı tanıtılmış, içeriğine bakmak isteyenlere yardımcı olabilecek genel bilgiler mahiyetinde açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmadaki amaç Mekkî'nin ulûmü'l-Kur'ân alanındaki eserlerinde takip ettiği dilsel yöntemleri örneklerle açıklayarak anlaşılmasını sağlamaktır.

3. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakların Değerlendirilmesi

Araştırmada önce çalışmanın alt konuları belirlenmiş ve bunlardan ulûmü'l-Kur'ân'ın tanımı, bazı Kur'ân ilimlerinin sözlük ve terim manaları en eski kaynaklardan başlayıp günümüze kadar yazılmış olan çeşitli Arapça sözlükler kullanılarak açıklanmıştır. Ayrıca çalışmaya başlanmadan önce İSAM İlahiyat Makaleleri, YÖK Tezler Kataloğu ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi müellifle ilgili eserler ve çalışmaya konu olan ulûmü'l-Kur'ân konularıyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Birinci bölümde müellifin hayatına dair bilgilere yer verilirken İbn Beşkuvâl'ın (ö. 578) *“Kitâbü's-Sıla”*, Ali b. Yusuf el-Kıfî'nin (ö. 646) *“İnbâhü'r-Ruvât A'lâ Enbâhi'n-Nühât”*, Osman ez-Zehebî'nin (ö. 748) *“Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr”*, *“Tabakâtü'l-Kurrâ”* ve *“Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ”*, İbn Hallikân'nın (ö. 681) *“Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân”*, İbn'ül-Cezerî'nin (ö. 833) *“Gâyetü'n-Nihâye”*, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö.1338) *“Hediyyetü'l-arifin”*, Celaleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911) *“Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât”*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626) *“Mu'cemü'l-Üdebâ”*, Ziriklî'nin (ö. 1396) *“el-A'lâm”* vb. birçok eserden istifade edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde de müellifin *“el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî İlmi Me'âni'l-Kur'âni ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmihi”*, *“Tefsîrü'l-Müşkil min Garibi'l-Kur'ân A'le'l-İcâz ve'l-İhtisâr”*, *“el-İzâh li-Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihi”*, *“Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân”*, *“er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kirâ'e ve Tahkiki Lafzî't-Tilâve”*, *“el-Keşf 'an Vucûhi'l-Kirâati's-Seb' ve İlelihâ ve Hucecihâ”*, *“el-İbâne 'an Me'âni'l-Kirâât”* vd. eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca çalışma boyunca âyet

ve meallerin tamamı Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'ân-ı Kerim internet sayfasından alınmıştır.

B. Ulûmü'l-Kur'ân'ın Tanımı ve Tarihçesi

Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın anlaşılması için kullanılacak bilgileri kapsamaktadır. Bu yüzden Kur'ân'la ilgisi olan çoğu ilim Kur'ân ilimleri sayılmakta olup gerekli tanımlar burada yapılmıştır. Bu başlıkta Ulûmü'l-Kur'ân'nın tanımı verildikten sonra Mekkî b. Ebî Tâlib'in hakkında eser yazdığı Kur'ân ilimlerinin açıklanması yapıp Ulûmü'l-Kur'ân'ın tarihçesi de açıklanmıştır. Ulûmü'l-Kur'ân hakkında gerekli yerlerde uzunca açıklamalar yapıldığından sözün uzamaması için bu çalışmada Ulûmü'l-Kur'ân'ın tanımı kısaca yapılmıştır.

1. Ulûmü'l-Kur'ân'ın Tanımı

Sözlükte “Kur'ân ilimleri” anlamına gelen ulûmü'l-Kur'ân; anlayabilmek, kavramak, herhangi bir konuda fikir sahibi olmak manasındaki “ilm” kelimesinin çoğulu olan “ulûm” ve “Kur'ân” lafızlarından meydana gelen isim tamlamasıdır.¹

Terim tanımı ise şöyle yapılmıştır: “ulûmü'l-Kur'ân, farklı yönlerden Kur'ân'la alakalı olan ve her biri ayrı ilim dalı olarak kabul edilebilecek önemli bilgileri bir araya getiren bir ilimdir.”² Ulûmü'l-Kur'ân'dan kasıt “nüzul, cem', tertip, tedvin, esbâb-ı nüzul, mekkî-medenî, nâsih-mensûh, muhkem-müteşabih ve bunun gibi pek çok konuyu kapsayan Kur'ân'la ilgili ilmî bir disiplindir.”³ Başka bir tanım ise şöyledir: “Kur'ân'ın nazil oluşuyla ilgili meseleleri, düzeni, yazılması, toplanması, tefsiri, nâsih ve mensûhu, kıraâtî, tecvidî, Kur'ân'la alakalı şüphelerin giderilmesi gibi tüm meseleleri içine almaktadır.”⁴

¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâr Sâdır, ts.), 12/417.

² Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Ziyâeddin İtr (Beyrût, 1987), neşreden giriş 71.

³ Muhammed Ali Sâbûnî, *et-Tıbyân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.), 12.

⁴ Abdulazim Zürkânî, *Menâhîlu'l-'İrfan fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 1/24-28.

Bununla beraber ulûmü'l-Kur'ân terkinin sınırlarının ne olduğu, hangi ilimleri kapsadığı veya hangi konuları dışarıda bıraktığı yönünde bir ittifak yoktur. Bu konu çok geniş olup Kur'ân ile doğrudan alakalı olmayan ancak Kur'ân âyetlerinin açıklanmasında yararlanılan ilimlerin ulûmü'l-Kur'ân'dan sayılıp sayılmayacağı belli olmayan ucu açık konulardır. Bu yüzden fen, biyoloji, astronomi, sosyal bilimler gibi ilimleri dâhil edenler olup ayrıca Kur'ân'ı bütün ilimlerin kaynağı kabul edenler matematik, mantık, mühendislik, tıp, astroloji gibi ilimlerin de Kur'ân'da geçtiğini söyleyip bunlarla alakalı bazı âyetleri delil olarak getirenler vardır.⁵

Sonuç olarak Kur'ân ilimleri, Kur'ân'a hizmet eden veya Kur'ân'la bağlantısı olan Tefsir, Garîbu'l Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân, Nâsîh ve Mensûh, Kırâât, Tecvid, Esbabu'n-Nuzûl, İ'cazu'l-Kur'ân, Mekkî-Medenî gibi ilmi konulardan oluşmaktadır. Bununla beraber Emsalu'l-Kur'ân, Mecazu'l-Kur'ân, Müşkilu'l-Kur'ân, Vücûh ve Nezâir, Kasasu'l-Kur'ân, Sual ve Cevaplar, Tekraru'l-Kur'ân, Uslubu'l-Kur'ân, Halku'l-Kur'ân, Aksamu'l-Kur'ân, Müphematu'l-Kur'ân, Hitaplar, Tenasubu'l-Kur'ân, İtikad gibi ilimleri de kapsamaktadır.

Ulûmü'l-Kur'ân'nın tanımı verildikten sonra aşağıda ise Mekkî b. Ebî Tâlib'in hakkında eser yazdığı Kur'ân ilimlerinin tanımı yapılmıştır.

1.1. Tefsir

Tefsir kelimesi sözlükte “bir şeyi beyan etmek, kapalı olan bir şeyi açmak ve ortaya çıkarmak” gibi manalara gelen فسر fiilinden veya “üstündeki örtüyü açmak ve aydınlatmak” gibi anlamlara gelen سفر kökünden türemiş olup genel olarak “kelime veya sözdeki kapalılığı gidermek, açıklamak”⁶ manaları taşımaktadır.

Terim olarak ise tefsir, “Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'deki muradını beşerin gücü oranında bulmaya yardımcı olan bir ilim dalı”⁷ olarak ifade edilmektedir. Bununla beraber

⁵ Ulûmü'l-Kur'ân hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Abdülhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 42/132-135.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/55. Hafız Celâleddin es-Suyuti, *el-İtkân fî 'Ulumi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 2/1190.

⁷ Tefsir maddesi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Abdülhamit Birişik, “Tefsîr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 40/281-290.

tefsir için şöyle de denilebilir: Kur'ân'ın manalarını beyan etmek ve kapsadığı hükümleri açıklamaktır. Bunun yapılabilmesi için de dil bilimlerinden lügat, nahiv, sarf, belagat gibi ilimlere ihtiyaç duyulur. Ayrıca sebab-i nüzul, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'ân ilimlerinden ve daha birçok farklı alanlardan yararlanılır.⁸ Bu tanımlara göre müfessirin başta Arapça ve Kur'ân ilimleri olmak üzere birçok konuda bilgisinin bulunması ve bunları aktaracak kapasitede olması gerekir.

1.2. Garîbu'l-Kur'ân

Garîb (غَرِيب) kelimesi uzaklaşmak, ayrılmak, güneşin batması anlamındaki (غَرَبَ) kökünden türemiştir. (غَرَبَ- يَغْرُبُ- غَرْبًا) şeklinde çekimlenmiş olup “sözlükte “yurdundan uzak kalan, tek ve nâdir olan, bilinmeyen, mübhem ve kapalı olan” gibi anlamlara gelmektedir.⁹ Terim anlamı ise Kur'ân'da bulunan anlaşılması zor olan lafızları Arap dili ve lüğatindeki kullanımlar doğrultusunda açıklayan veya tefsir manalarını belirleyen ilimdir. Bu yüzden garîbu'l-Kur'ân tefsirin dil açısından incelenmesini veya dilsel yönünü ele almaktadır.¹⁰ Ayrıca garîbu'l-Kur'ân terimi şöyle de açıklanmaktadır: “Kur'ân'da az kullanılmasından dolayı manası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da vardır. Tefsir ilminde Kur'ân'daki bu tür kelimelerin açıklanması Garîbu'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil etmektedir.”¹¹

1.3. İ'râbu'l-Kur'ân

İ'râb (إِعْرَاب) tabiri, “أَعْرَبَ” fiilinin mastarı olup lügat eserlerinde (عرب) kelimesiyle açıklanıp sözlükte açıklamak, bir şeyin özünü, aslını ve gerçeğini ortaya çıkarmak, net ve anlaşılır bir şekilde ifade etmek, ortaya koymak gibi anlamlara gelmektedir.¹² Nahivciler i'râbı; çeşitlerine, kelimenin alâmetine, bulunduğu yere, yaptığı

⁸ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Daru'l-Fikr, 2001), 1/104-105.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/639-640

¹⁰ Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *el-'Umde fî ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1981), mukaddime 14.

¹¹ Garîbu'l-Kur'ân maddesi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. İsmail Cerrahoğlu, “Garîbu'l Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 13/379-380.

¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/588; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa*, thk. Muhammed 'Avvad Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 2000), 2/218; İsmâil b. Hammâd el-

etkiye, cümleye kattığı manaya ve kabul ettiği âmillere göre çeşitli kavramları öne çıkararak farklı şekillerde tanımlamışlardır. Kısacası i'râb terim olarak “Arap dilinin söz dizimini (nahiv/sentaks) incelemek demektir. Kur’ân ilimleri arasında yer alan i'râbu'l-Kur’ân’da da âyetler cümle ve terkip yapısı açısından ele alınır. İ'râbu'l-Kur’ân ise Kur’ân’ı kelime kelime açıklayıp anlayarak, bilinmeyen kelimelerin manasını araştırıp öğrenerek okumak”¹³ demektir.

1.4. Nâsih ve Mensûh

Nesh/نسخ kelimesi sözlükte “nakletmek, değiştirmek, ortadan kaldırmak, beyan etmek” manalarına gelmekte olup terim olarak ise şer‘î bir hükmün daha sonra gelen şer‘î bir delille kaldırılmasını ifade eder.¹⁴ “Neshin söz konusu olduğu durumlarda önceki hüküm mensûh, onu yürürlükten kaldıran yeni hüküm veya delil nâsih diye anılır.”¹⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib ise neshi şöyle ifade etmektedir: “şer‘î bir hükmün daha sonra gelen şer‘î bir hükümle muayyen bir vakitte arada herhangi bir istisna harf olmadan hükmün izale edilmesidir. Bu yüzden ilk hükümle amel etme zamanının sona erdiğinin ikinci hükümle amel edilmesi gerektiğinin beyanıdır.”¹⁶

1.5. Kırâât

Kırâât sözlükte okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek anlamında mastar; sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme anlamında isimdir. Aynı kökün Kur’ân şeklinde gelen mastarı da kırâât ile eş anlamlıdır.¹⁷ Kur’ân ilimleri terimi olarak kırâât çeşitli şekillerde tanımlanmıştır: Râgıb el-İsfahânî (ö.502), “Tertilde harf ve kelimeleri birbirine katmaya denir.”¹⁸ demiştir. Bununla beraber İbnü'l-Cezerî'nin

Cevherî, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlim, 1987), 1/178.

¹³ İ'râbu'l-Kur’ân hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Abdülhamit Birişik, “İ'râbü'l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 22/376-379.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/68; el-Cevherî, *es-Sihâh*, 1/260.

¹⁵ Nâsih ve Mensuh ilmi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Abdurrahman ÇETİN, “Nesih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 32/579-581.

¹⁶ Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *el-İzâh li-Nâsihi'l-Kur’ân ve Mensûhihi ve Ma'rifetü Üslûbihî ve İhtilâfî'n-Nâsi fîhi*, thk. Ahmed Hasan Ferhad (Cidde, 1986), 85.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/128; el-Cevherî, *es-Sihâh*, 1/65.

¹⁸ Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur’ân*, thk. M. Seyyid Kîlânî (Kâhire, 1961), 402.

“Kur’ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir.” şeklindeki tanımını ise daha kapsayıcıdır.¹⁹ Ayrıca Mekî b. Ebî Tâlib her bir kıraât imamının tercih ettiği okuyuşlar için de kıraât terimini kullanmıştır: Nâfî kıraâti, Âsım kıraâti gibi. Harf kelimesi ilk dönemlerde kıraât yerine kullanılmıştır.²⁰

1.6. Tecvid

Sözlükte “bir şeyi güzel ve sağlam yapmak, onu süslemek”²¹ anlamına gelmektedir. Tecvid kelimesi için “îfrat ve tefrite kaçmadan sıfatlarına uygun şekilde harfleri mahreçlerinden çıkarmak; Kur’ân-ı Kerîm’i harflerin mahreç ve sıfatlarına riâyet edip vakıf, vasıl, sekte vb. tilâvet kurallarına uyarak güzel ve hatasız okumayı öğreten ilim gibi tanımlar yapılmıştır. Tecvidin konusunu genel anlamda telaffuzu yönünden Kur’ân-ı Kerîm harflerinin teşkil ettiğini söylemek mümkünse de bu ilimde incelenen başlıca konular arasında harflerin mahreç ve sıfatları, lâm-ı ta’rif, tenvîn, sâkin nûn ve sâkin ‘mîm’in okunuşuyla ilgili kurallar, idgam, med ve hükümleri, ‘râ’nın okunuşuna dair kurallar, kalkale, zamir, lafzatullahın okunuşu, sekte, Kur’ân okurken ortaya çıkabilecek hatalar (lahn), vakıf ve ibtidâ, vaslın kuralları, Kur’ân lafızlarının ifade ettiği mânaya uygun biçimde sesin yükseltip alçaltılması ve tilâvet âdâbı gibi hususlar yer alır.”²²

Buraya kadar Kur’ân ilimlerinin tanımı yapıp eserleri incelenmiş olan müellifin eser yazdığı ilim alanlarının ayrı ayrı tanımları yapılmıştır. Bundan sonra ise Ulûmü’l-Kur’ân’ın tarihçesinin Mekî b. Ebî Tâlib’e kadar olan kısmı kısaca -çünkü bu konu ilgili alanlarda uzunca anlatılmaktadır- açıklanmıştır.

¹⁹ Kıraat ilmi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Abdülhamit Birişik, “Kıraât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV yayınları, 2022), 25/425-432.

²⁰ Mekî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekî, *el-İbâne ‘an Ma’âni’l-Kırâât*, thk. Muhyiddîn Ramazan (Dimeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1979), 75.

²¹ el-Cevherî, *es-Sihâh*, 2/462.

²² Tecvid ilmi hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman ÇETİN, “Tecvid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 40/253-254.

2. Ulûmü'l-Kur'ân'ın Tarihçesi

İlk dönemlerde “Usûlü't-tefsîr” adında yazılan eserlerin içerisinde Kur'ân ilimleri hakkında bilgiler verilmekle birlikte bu eserler Ulûmü'l-Kur'ân kavramını tam olarak karşılamamaktadır. Çünkü bu isimle yazılan eserler daha çok tefsir yönünü çağrıştırdığından bu terkiplerle akla ilk gelen Kur'ân'ın tefsir açısından açıklanmasıdır. Ayrıca “ulûmü't-tefsîr” terkiplerinin ulûmü'l-Kur'ân içinde kullanıldığı da görülmektedir. Hem Taşkoprizâde hem de Tehânevî (ö.1158), ilimleri tanıttıkları kitaplarında “ilmü tefsîri'l-Kur'ân” ve “ulûmü't-tefsîr” terkiplerini kullanmışlar ve Kur'ân ilimleriyle alakalı konuları bu başlıklar altında zikretmişlerdir.²³

Ulûmü'l-Kur'ân'ın ıstılahı manasının hicri VII. yüzyılda oluşmaya başladığı kabul edilse de Zürkânî, bu konudaki ilk eserin Ali b. İbrâhim b. Saîd el-Havfî'nin (ö. 430) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitabı olduğunu söylemektedir.²⁴ Ulûmü'l-Kur'ân tabiri bundan önceki dönemlerde kullanılmış olsa da bununla günümüzde anlaşılan türden bir mana kastedilmemektedir.

İbnü'n-Nedîm (ö.385), *Kitâbü's-Seb'a*'nın müellifi İbn Mücâhid'i (ö. 324) tanıtırken onun ulûmü'l-Kur'ân'ı bildiğinden de söz etmektedir.²⁵ Aynı terkipleri, “Ulûmü'l-Kur'ân'da meşhur olanlardan biridir” diyerek Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil b. Halef (ö.350) için de kullanır ve bu âlimin her biri Kur'ân ilimlerinden sayılan eserlerini kaydeder.²⁶ Böylece İbnü'n-Nedîm, ulûmü'l-Kur'ân tabirinin ıstılahî manada kullanılışının bir hayli eskilere gittiğini göstermiş olmaktadır. Onun İbnü'l-Merzûbân el-Muhavvelî'ye (ö. 309) nisbet ettiği ve yirmi yedi cüzden meydana geldiğini söylediği *el-Hâvî fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitap, ulûmü'l-Kur'ân tabirinin bir eser ismi olarak oldukça eskilere dayandığını göstermektedir.²⁷

²³ Birışık, “Ulûmü'l-Kur'ân”, 42/132-135.

²⁴ Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, 1/35.

²⁵ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist fî aḥbâri'l-'ulemâ'i'l-muṣannifîn mine'l-kudemâ' ve'l-muḥdeṣîn ve esmâ'i kütübihim*, çev. Prof. Dr. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 106.

²⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 108.

²⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 272.

O dönemde pek çok âlim tefsirle alakalı hacimli eserler yazmıştır. Muhammed b. Ali el-Üdfüvî'nin (ö. 388) *el-İstîğnâ fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı bu tür eserlerden biri olup başlığında “ulûmü'l-Kur'ân” terkininin yer aldığı kitaplardan günümüze ulaşanların en eskisidir. Eser Mushaf tertibine göre düzenlenen, her bir âyetle ilgili Kur'ân ilimlerini aktaran farklı bir telif şeklini temsil etmektedir. Üdfüvî'nin öğrencisi Havfî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı da terkinin ıstılahî manasıyla geçtiği çalışmalardan biridir. “Kur'ân'ın doğru tefsir edilmesi ihtiyacından doğduğu anlaşılan ulûmü'l-Kur'ân, müfessirin âyetleri açıklarken müracaat edeceği ilimler şeklinde düşünüldüğünden ilk dönemlerden itibaren yazılan bazı tefsirlerin girişlerinde bunlar hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Meselâ Taberî (ö.310) meşhur tefsirinin girişinde Kur'ân ilimlerinin konularına temas etmiştir. Bazı kaynaklarda ulûmü'l-Kur'ân literatürünün erken örnekleri arasında Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324) *el-Muhtezen fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328) *'Acâ'ibü 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinden de söz edilmektedir. Ancak yapılan incelemelerde İbnü'l-Enbârî'ye nisbet edilen kitabın Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö.597) ait *Fünûnü'l-efnân* ile aynı eser olduğu anlaşılmıştır.”²⁸ Bu konu başlığı altında Kur'ân ilimlerin tarihçesi ilgili kısma kadar kısaca açıklanmış olup bu bölüm tamamlanmıştır.

²⁸ Birişık, “Ulûmü'l-Kur'ân”, 42/132-135.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB'İN HAYATI VE ESERLERİ

İslam dinine ve Kur'ân'a hizmet etmeyi kendine düstur edinen, daha küçük yaşlarda ilmî yolculuklara çıkan, çok değerli öğrenciler yetiştiren ve birbirinden kıymetli eserler yazan büyük âlimlerden biri olan Mekkî'nin hayatı araştırılmaya değerdir. Mekkî hem yaşadığı dönemde şahsiyeti ve ilmî bilgisiyle adından söz ettiren hem de yazdığı kıymetli eserlerle tüm dönemlerde önemli bazı konulara kaynaklık etmiş öncü âlimlerdendir. Bu yüzden çalışmanın bu bölümünde Mekkî b. Ebî Tâlib'in şahsi kişiliği, ilmî hayatı, hocaları, talebeleri, eserleri ve eserlerinin genel özellikleri açıklanmıştır.

1.1. İsmi, Nesebi ve Hayatı

Mekkî'nin ismi ve nisbetleri hususunda kaynak eserlerde ittifak edilen isimleri; Mekkî b. Ebî Tâlib²⁹ Hammûş³⁰ b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî el-Mukrî³¹ el-Kayravanî el-Mağribî el-Endülüsi³² olarak geçmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib'in babası, Ebû Tâlib'in asıl adı Muhammed'dir. Lakabı ise Hammûş'tur. İbnü'l-Cezerî, Hayyuş olarak söylemektedir.³³ Ziriklî de *el-A 'lâm*'da, Hammûş lakabının Muhammed'in, ism-i tasğiri olduğunu zikretmektedir.³⁴

Kaynak kitaplarında Mekkî b. Ebî Tâlib'e beş nispette bulunmaktadır. Bunlardan “el-Kaysî, el-Kayravânî, el-Kurtûbî” nisbetlerinde ittifak edilmekle birlikte “el-Mağribî

²⁹ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik İbnü Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fî Târîhi e'immeti'l-Endelüsi ve 'Ulemâ'ihim ve Muhaddisihim ve Fukahâ'ihim ve Üdebâ'ihim*, thk. Seyyid İzzet el-Attâr (Kahire: Dâru'l-Mısıryye, 1966), 2/631; Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ': İrşâdü'l-Erîb*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâi (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1936), 19/167.

³⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru Sadır, 1994), 5/277; Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'Alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 3/313.

³¹ İbnü Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/631.

³² Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîyyi, ts.), 3/907-908.

³³ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye fî Tabakati'l-Kurrâ'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 2/270; Burhânüddîn Ebü'l-Vefâ İbrâhîm b. Ali b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-Mezheb fî Ma'rîfeti A'yânî 'Ulemâ'i'l-Mezheb*, nşr. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nür (Kahire: Dâru't-Türas, 1972), 2/270.

³⁴ Hayruddin Ziriklî, *el-A 'lâm li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrût: Dâru'l-İlmi'l-Melayin, 2002), 7/286.

ve el-Endelûsî” nisbetleri bazı kaynaklarda geçmektedir. Künyesi ise tek oğlu olan Muhammed’in ismi sebebiyle Ebû Muhammed olarak bilinmektedir.³⁵

Mekkî b. Ebî Tâlib hicri 355, miladi 965 yılında Kayravan'da dünyaya gelmiştir. Mekkî'in Kayravan'da doğduğuna dair kaynak eserlerde herhangi bir ihtilaf yoktur.³⁶ Ancak doğum tarihini bazı kaynaklar 354 h. olarak vermektedir.³⁷

Mekkî Kayravan’da yetişip büyüdü. Ailesi hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber ilk olarak babası Ebû Tâlib Hammûş Muhammed’den ilim tahsil etmeye başladı. Babasından temel ilimleri ve Kur’ân ilimlerini öğrendikten sonra daha küçük yaşlardayken Kayravan’daki âlimlerden ilim öğrendi.³⁸ Küçük yaştan itibaren ilme yönelip on üç yaşına kadar Kayravan’da önemli hocalardan ders aldı. Mısır’a ilim tahsili için gittiğinde on üç yaşındaydı. Mısır’da çeşitli hocalardan hesap ilmini öğrendi. Ancak Mısır’da sonraki zamanlarda kıraât dersleri alacağı Ebü’t-Tayyib b. Galbûn (ö.389) dâhil orada bulunan bazı âlimlerle fikir ayrılığına düştü. Bu yüzden Mısır’dan ayrılmak mecburiyetinde kalıp Kayravan’a geri döndü. Bu ihtilafın sebebi ise hesap ilmi olarak görülmektedir.³⁹ Mekkî; Kayravan’a döndüğünde Kur’ân, kıraât ve diğer bazı ilimleri öğrenmeye devam etti.⁴⁰

Daha sonra Kayravan’da hesap ve diğer bazı ilimleri bitirdikten sonra kıraât âlimlerinden ders alıp Kur’ân-ı Kerîm’i ezberledi.⁴¹ Hocası Ebü’t-Tayyib hariç diğer bazı kıraât üstatlarından kıraât derslerini hicri 376 yılında bitirdi. Kayravan’da kıraât ilimlerini tamamladıktan sonra 377 yılında ikinci defa Mısır’a gidip aynı sene içerisinde kendi imkânlarıyla hac görevini yerine getirdi.⁴²

³⁵ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü’s-Sıla*, 2/631.

³⁶ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü’s-Sıla*, 2/632; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/274.

³⁷ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/274; el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, 19/167-171.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr Ala’t-Tabakâti ve’l-A’sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: TDV yayınları, 1995), 221.

³⁹ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/274; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü’l-Âlâmü’n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavudî (Müessetü Risale, 1985), 5/277.

⁴⁰ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/274; Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr*, 2/752.

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Tabakâtu’l-Kurrâ*, thk. Ahmed Han (Riyad: Merkezu’l-Melik Faysal li’l-Buhûsi ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyyeti, 1997), 2/308.

⁴² el-Kıfî, *İnbâhü’r-ruvât*, 3/313-314; Muhammed Salim Muhaysin, *Mu’cemu Huffâzi’l-Kur’ân* (Beyrût: Dâru’l-Ceyl, 1992), 2/406.

Daha sonra 378 yılının başlarında Ebü't-Tayyib'den kıraat dersleri almaya başladı ve bu senenin geri kalanıyla 379 yılının bir bölümünü Mısır'da aynı dersleri okuyarak geçirdi. Kıraâtlerin hepsini bitirmeden Kayravan'a geri döndü.⁴³ Daha sonra 382 yılında üçüncü defa Mısır'a giderek 383 senesinin bir kısmı dâhil tamamlayamadığı kıraât ilimlerini tamamladı. Aynı yıl içerisinde Kayravan'a gelip 387 yılına kadar kıraât dersleri verdi.⁴⁴ Daha sonra Mekke'ye yolculuk yapıp 390 senesinin sonlarına kadar burada kaldı. Bu yıllar arasında her yıl hac yapıp 391 yılında Mısır'a dönüp 392 yılında Mısır'dan Kayravan'a döndü.⁴⁵ Daha sonra 393 yılının Recep ayında Endülüs'e gidip burada hayatını sürdürdü. Önce Kurtuba'da Mescidü'n-Nühayle'de kıraât dersleri okuttu. Sonra ise Abdülmelik b. Mansûr el-Muzâffer b. Ebî Amir (ö.399) onu Zâhire Camii'nde görevlendirdi. Mekkî böylece Endülüs'te tarihteki en meşhur ününe kavuşmuş oldu.⁴⁶ Âmirîler Devleti yıkılıncaya dek burada dersler okutmaya devam etti.⁴⁷

Daha sonra Emir Mehdî-Billâh el-Ümevî (ö.400) onu Kurtuba Camii'nde kıraât okutmakla görevlendirdi ve 429 yılına kadar bu vazifeyi yaptı. Daha sonra 429 yılında Ebü'l-Hazm Muhammed b. Cevher ona imam-hatiplik vazifesi verdi. Böylece vefat edinceye kadar bu görevde kaldı.⁴⁸

1.2 Vefatı

Mekkî b. Ebî Tâlib hicri 2 Muharrem 437 yılında cumartesi günü vefat etti. Cenaze namazını oğlu Muhammed kıldırdı ve ardından Kurtuba'da defnedildi.⁴⁹ Ebu'l-Kâsım b. Teylesanî (ö.642), Mekkî'nin vefat haberinin insanlarda yaptığı etkiyi ve kalabalığı şöyle aktarır: "Mekkî'nin cenazesinde çok büyük bir topluluk oluşmuştu. Kurtuba halkı onun vefat ettiğini öğrenip cenazesine çağrıldıklarında adeta yıkılmışlardı. Çok büyük bir kayba

⁴³ Yahya Ahmed Salmân Celâl, *Kavâ'idü't-Tercih fi'l-Kirâât 'inde-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî* (Ürdün: Kulliyeti'd-Dirâseti'l- 'Ulyâ, 2006), 51; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, 2/751.

⁴⁴ Ahmed Hasan Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân* (Ürdün: Dâru Ummân, 1997), 53; Celâl, *Kavâ'idü't-Tercih fi'l-Kirâât 'inde-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî*, 51.

⁴⁵ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/633.

⁴⁶ Abdulfettah es-Seyyid Acemî el-Mursifi, *Hidâyetü'l-Kârî ilâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bâri* (Medine: Mektebetun Tayyibetun, 1978), 2/731.

⁴⁷ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/633; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/274; el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/314; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 19/168.

⁴⁸ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/633; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 19/167-171.

⁴⁹ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/277; İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/633.

uğradıklarını ve büyük bir âlimi kaybettiklerini anlamışlardı. Cenazesinin etrafını her yaştan oluşan büyük topluluk sarmıştı. İnsanlar onun için ağlayıp mersiyele söylemiş ve defalarca Kur’ân hatimleri yapmışlardı.”⁵⁰

1.3. İlmî Kişiliği

Mekkî b. Ebî Tâlib daha çocuk sayılabilecek bir yaştan itibaren ilimle meşgul olmuş, ilim bakımından kendini geliştirmiş, kişilik ve ahlak açısından ileri düzeyde bir şahsiyete sahipti. Mekkî hayatının çoğunda ilim için zorlu ve uzun yolculuklara çıkmıştı. Öyle ki Kayravan şehrindeyken küçük yaşlarda Kur’ân’ı ezberlemiş, yirmi iki yaşındayken kıraât ilmini öğrenmişti. Daha sonra kıraât ilmini iyice öğrenmek için Mısır’a giderek orada büyük kıraât âlimlerinin tedrisatından geçmiş ve henüz yirmi sekiz yaşındayken kıraât ilmini ikinci defa daha bitirmişti. Mekkî ilerleyen dönemlerde birkaç kez daha Mısır’a giderek ilim öğrenmek için orada kalmıştı. Ardından bu ilmi yolculuklara Hicaz’ı da eklemişti. Mekkî otuz sekiz yaşına kadar ilim elde etmek için seyahatlere çıkmış ve ilmi birikimini artırmıştı.

Mekkî otuz sekiz yaşında Kayravan’dan ayrılıp hayatının geri kalan kısmını Kurtuba’da geçirmiştir. Vefat edinceye kadar edindiği ilmi birikimi ile orada ders vermiş ve eser telif etmiştir. Mekkî’nin şanınin yücelmesi ve ilminin yayılması burada başlamıştır. İbnü Ferhun (ö.799) da bu konuda; Mekkî’nin ilminin yayıldığını, şanınin yüceldiğini, her yerden insanların kendisine geldiğini, hutbe verdiğini, namaz kıldırıldığını ve çok sayıda kitap yazmış olduğunu söylemiştir.⁵¹

Mekkî Arapça ve Kur’ân ilimlerinde öncü ve değerli âlimlerden birisidir. Anlayış kabiliyeti ve hitabeti çok güçlüdür. Dinî hassasiyetleri yüksek, ahlakı güzel ve aklîselim bir kişiliğe sahiptir. Zira İbnü’l-Cezerî ve İbnü Beşkûvâl Mekkî’nin ahlaki özelliklerini anlatırken hayırlı bir kişi, fazilet sahibi, mütevazı, dindar ve duası kabul olunan bir zat olduğunu söylemişler.⁵²

⁵⁰ Durmuş Ali Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri* (Konya: basılmamış doktora tezi, 1986), 85.

⁵¹ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü’l-Mezheb*, 2/342; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/275.

⁵² İbnü’l-Cezerî, *Gayetü’n-Nihâye*, 2/270; İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü’s-Sıla*, 2/632.

Mekkî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve ahlakıyla ilgili bilgiler yukarıda ele alındıktan sonra burada ise ilim deryası olan bu âlimin tedrisatından geçtiği kıymetli hocaları, yetiştirdiği değerli öğrencileri hakkında bilgiler verilmiştir.

1.3.1. Hocaları

Mekkî'nin daha on üç yaşlarında ilim için yollara düştüğü önceki konularda anlatılmıştı. Başta Kayravan, Mısır ve Hicaz olmak üzere ilim tahsili için birçok yere gittiği ve o dönemdeki saygın âlimlerden ilim tahsil ettiği kaynaklarda geçmektedir. Mekkî ders alma konusunda çok titiz davranmakta olup alacağı dersin hocasında olması gereken özellikleri eserinde şöyle dile getirmektedir: “Kur’ân’ı öğrenecek olan kişinin ders alacağı ve görüşlerinden yararlanacağı kişileri iyi seçmesi gerekir. Bu kişinin dindar, günah işlemekten uzak duran, ulûmü’l-Kur’ân’ı gerektiği gibi kavrayan, Arapçaya hâkim olan, Kur’ân tabirlerini güzelce aktarabilen, ilmiyle tanınmış imamlardan, güvenilir ve sağlam nakil yapan bir öğretici olması şarttır. Kur’ân talebesinin rivâyetlerini; güvendiği, ilminden ve halinden memnun kaldığı, dindarlığından razı olduğu kişilerden alması gerekir. Mütevazı ve vakar sahibi, az konuşan ve az gülen, ahlaklı bir zat... gerekir.”⁵³ Mekkî öğreticide ve öğrencide olması gereken özellikleri bu eserinde uzunca ele almaktadır.

Bu çalışmada Mekkî'nin zorlu yolculuklar yapıp bu özelliklerde aradığı ilim sahibi hocaların bazılarından bahsedilmiştir. Mekkî'nin birçok farklı ilim alanıyla ilgilenmesi ve ayrı yerlerden ders almış olması hocalarının sayısını artırmaktadır. Bu yüzden bu ilimleri öğrenmek için doğduğu şehir Kayravan başta olmak üzere Mısır, Mekke ve Endülüs'te kıymetli hocalardan ders almıştır. Bu şehirlerde ders aldığı bazı hocalar burada ayrı ayrı ele alınmıştır.

1.3.1.1. Kayravan

1- Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayravanî (H. 310-386): Maliki mezhebine mensup olup fıkıh alanında ön plana çıkmıştır. Maliki mezhebini toparlayıp

⁵³ Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiki Lafzî't-Tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Amman: Dâr Ammar, 1996), 89.

şerh yapmış, yayılmasına ve gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. “el-Mâlikü’l-Asğar” diye meşhur olmuştur. Aynı şekilde Kur’ân hafızı olup fıkıh, tefsir, hadis, ulûmü’l-Kur’ân, tecvid ve kelim alanlarında kırka yakın eseri olduğu bilinmektedir. Talebelerinin içinde Mekkî’nin de ismi geçmekte olup özellikle fıkıh ve tefsir alanında Zeyd el-Kayravanî’den ilim tahsil etmiştir. En meşhur eserlerinden bazıları şunlardır: “*en-Nevadir ve ’z-Ziyadat, Muhtasrû’l-Müdevvene, Tezhibü’l- İktida bi Ehli’l-Medine, Kitâbü’z-Zehb an Mezhebi Malik ve er-Risale.*”⁵⁴

2- Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kâbisî (H. 324-403): Mekkî’nin Kayravan’da en çok istifade ettiği hocalarındandır. Tunus’un Mehdiyye şehrine yakın Kâbis köyünde dünyaya gelmiştir. Doğuştan beri âmâ olan el-Kâbisî, o dönemin fıkıh alanında bilinen âlimlerinden olup aynı zamanda hadis hafızıdır. Mekkî’de ondan hadis ve kiraât ilimlerinden ders almıştır.

Meşhur bazı eserleri şunlardır: “*el-Mümehhed fi’l-Fıkh, Kitâbü’l-Munkız min Şübehi’t-Te’vîl, Kitâbü’l-Münebbih li’l-Fâtin min Ğavâ’ili’l-Fiten, Kitâbü’l-Menâsik, Akâid, Ahkam’üd-Diyane, Mülahas ’ül-Muvatta...*”⁵⁵

3- Ebû Abdullah Muhammed b. Ca’fer et-Temîmî el-Kazzâz (H. 342-412): Kayravan’da doğmuştur. el-Kazzâz lügat ve nahiv konusunda meşhur olmuştur. Lügat alanında yazdığı eseri “*el-Câmi’ fi’l-Luga*” bu konuda telif edilen hacimli bir kitap olup müellifin tanınmış eserlerindendir.⁵⁶ Yine bu alanda yazmış olduğu “*el-Musellisu fi’l-Lugati*” adlı kitabı da meşhurdur.⁵⁷ Mekkî, üç ciltten meydana gelen *Kitâbu’z-Zâ* ve *Kitâbu’l-Hurûf fi’n-Nahv* adlı kitaplarını bizzat ondan dinleyerek dersler almıştır.⁵⁸

Mekkî’nin Kayravan’da rahle-i tedrisatından geçtiği en meşhur âlimler hakkında bilgiler aktarıldıktan sonra şimdi Mısır’da eğitim aldığı hocaları ele alınacaktır.

⁵⁴ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*, 55.

⁵⁵ Kehhâle, *Mu’cemi’l-müellifin*, 7/194; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*, 55-56.

⁵⁶ el-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 3/83.

⁵⁷ el-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 3/84.

⁵⁸ İşbilî İbnu’l-Hayr, *Fihristu İbni’l-Hayr el-İşbilî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Mahmud Avvâd Ma’rûf (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2009), 444.

1.3.1.2. Mısır

1- Muhammed b. İshak b. el-Ferec Ebû Adıyy Mısırlı İbnü'l-İmam (H. 290-380): Lakabı Ebû Adî el-Mısırî olarak bilinmektedir. Mekkî'nin Mısır'daki hocalarındandır. Muhaddis; rivâyet bakımından güvenilir, kıraâtte ilim sahibi, dilinin doğruluğu ve fazilet sahibi bir âlim olarak bilinmektedir. Kıraâtte Nafi'nin "Verş" rivâyetini iyi bilen bir imamdır. Nitekim onunla ilgili talebesi Tâhir b. Galbûn şu ifadeyi kullanmaktadır: "Nafi kıraâtinin Verş rivâyetinde mahirliğini ispatlamış biridir."⁵⁹ Talebeleri arasında Mekkî, Tâhir b. Galbûn ve Ebû Ömer et-Talemenkî (ö.429) gibi değerli âlimlerin isimleri de geçmektedir. İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye* adlı eserinde "Mekkî bu hocasından Verş rivâyetini müşafehe şeklinde ders almıştır."⁶⁰ demektedir.

2- Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed Ebu Bekr el-Üdfüvî (H. 304-388): Nahiv, kıraât ve tefsîr alanlarında ön plana çıkmış bir âlimdir. en-Nehhâs'ın yanında bulunup ondan nahiv ilmiyle ilgili ders almış ve kitaplarını rivâyet etmiştir. Kıraât alanında ise Nafi'nin "Verş" rivâyetinde oldukça mahir olan âlim, uzun süre bu kıraât üzerine dersler vermiştir. Mekkî'de bu hocasından Nafi'nin "Verş" kıraâtini okumuştur. Osman ed-Dânî de onun ilmi kişiliği hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Arap dili ve manaları konusundaki hâkimiyeti, meseleler karşısındaki derin anlayışı, sözünün doğruluğu, ilmi derinliği ve üstün zekâsıyla birlikte Nafi kıraâtinin 'Verş' rivâyetinde döneminin tek imamıydı."⁶¹ Tefsir alanında ise on iki senede yazdığı "*el-İstiğnâ fi 'Ulüm'il-Kur'ân*" adlı eseri, yüz yirmi ciltten oluşup bu alanda yazılmış en hacimli eser olma özelliğine sahiptir.⁶²

Nahiv alanında yazdığı "*el-İmtâu fi Ahkâmi's-Semâ*" adlı eseri de alanında kayda değerdir.⁶³ Nahiv, kıraât ve tefsir alanlarında değerli eserler vermiş olması ve aşağıda

⁵⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, 1/661-662.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/270.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/198-199.

⁶² Hafız Celâleddîn es-Suyutî, *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakâtü'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Dâru'l-Fikr, 1979), 2/54.

⁶³ Kehhâle, *Mu'cemi'l-müellifîn*, 10/305.

belirtileceği gibi Mekkî'nin de kendisinden bolca istifade etmesi açısından oldukça değerli bir âlimdir.

3- Ebû't-Tayyib Abd'ül-Mün'im İbn Ğalbûn (H. 309-389): Mekkî'nin Mısır'daki en önemli hocalarındandır. Halep'te dünyaya gelmiş, daha sonra Mısır'a gelip yaşamını burada sürdürmüştür. Öyle ki Halepli olmasına rağmen Mısır'da uzun müddet ikamet edip orada vefat ettiğinden Mısır'lılar onu kendilerinden birisi gibi kabul etmişlerdir.⁶⁴

Ebû Amr Osman ed-Dânî (ö.444) onunla ilgili şöyle demektedir: “Kıraâtlerin ezberlenmesi konusunda hafız, fazilet ve zühd sahibi olup aynı zamanda eserleri gâyet dakiktir.”⁶⁵ İlim konusunda mahir, mütedeyyin olan bu büyük üstat aynı zamanda hafızası kuvvetli, kıraâtlerin zaptı açısından iyi, Kur'ân'ı güzel okuyan ve sesi gür bir âlim olup kendisinden pek çok kişi ilim almıştır. Ayrıca hadis rivâyetlerinde de bulunmuştur.⁶⁶

Arz ve sema' yoluyla kıraâtleri rivâyet etmiştir. Kıraât alanında iyi bir âlim olan İbn Galbûn, Mekkî'ye kıraât alanında çokça ders vermiş olup ayrıca kıraât alanında en çok istifade ettiği hocalarından olmuştur. Güzel ahlak ve fazilet sahibi olan bu âlimin aynı zamanda eliyle yazılmış kitapları bulunmaktadır.⁶⁷

İbn Galbûn'un eserleri hakkında İbn Hayr el-İşbîlî (ö.575), *Fihrist*'inde şunları zikretmektedir: “*et-Tezhip li İhtilaḫ Kıraâti Nafi'*, *İkmal'ül-Faide fi'l-Kıraâti's-Seb'*, *el-İrşad fi Ma'rifeti Mezahib'il-Kurrai's-Seb'a*.”⁶⁸ Ayrıca “*el-Mürşid fi'l-Kıraâti's-Seb'*, *Tafzîlü'l A'cem...*”⁶⁹ gibi diğer bazı eserleri vardır.

4- Ebû'l- Hasan Tâhir b. Abdu'l-Mun'im b. Ubeydullah b. Ğalbûn (H.-/399): Mekkî'nin Mısır'daki hocalarından biri olup kendisinden hem ders okumuş hem de kıraât alanında ondan nakillerde bulunmuştur. Ebû't-Tayyib İbn Ğalbûn'un oğludur. O da babası

⁶⁴ Zehebî, *Tabakâtu'l-Kurrâ*, 2/677.

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/419-420.

⁶⁶ Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-'Imad, *Şezrâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zehep* (Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1969), 4/478.

⁶⁷ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 58-59.

⁶⁸ İşbîlî İbnu'l-Hayr, *Fehresetü ma Ravahü 'an Şüyühîhi min-ne'd-Devavini'l-Musannef fi Durubi'l-İlmi ve Envai'l-Me'arifi* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 25-27.

⁶⁹ Ayrıca eserleri için bkz. Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı ve Eserleri*, 96.

gibi kıraâtlerin ezberlenmesi konusunda hafız, arif, hafızası kuvvetli, rivâyetleri sikadır. Kıraâtleri babasından almış olup Osman ed-Dânî'nin hocalarındandır. Osman ed-Dânî onunla ilgili şöyle söylemektedir: “Doğru sözlü ve fazilet sahibi oluşunun yanında ilmi konular ve problemler karşısındaki derin anlayışıyla o dönemde onun gibisi görülmedi. Biz de ondan birçok şey aldık.” Ayrıca “*et-Tezkiratu fi'l-Kırâati's-Semân*” adlı kitabın yazarıdır.⁷⁰

1.3.1.3 Mekke

1- Ebû'l-Hasen Ahmed b. İbrâhîm İbn Ferâs el-Abkasî (H.-/405): Mekkî'nin, Hicaz'a hac farızasını yerine getirmek için gittiği esnada kendisinden ders okuma imkânı bulduğu hocaların başında gelmektedir. el-Abkasî, İbrahim ed-Deylemi'den sema yoluyla ilim öğrenmiştir.⁷¹

2- Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Ebû Zerr el-Herevî (H. 355-434): Mekkî'nin Mekke'deki hocalarındandır. Mekke'de yaşar ve Hac mevsiminde hadis rivâyeti ile meşgul olmaktadır. Ebû Zerr el-Herevî hafız, muhaddis, sika, dindar ve kavrayışlı bir âlimdi.⁷²

Mekkî, Mekke'de kısa süre kalmasına rağmen farklı birçok hocadan ders almıştır. Ancak en çok bu iki hocasından faydalandığından burada bunlar zikredilmiştir. Mekke'deki hocalarından bahsedildikten sonra Endülüs'te ders aldığı kıymetli âlimlerle bu konu bitirilecektir.

1.3.1.4. Kurtuba

1- Abdurrahman b. Osman b. Affan el-Kuşeyrî (H. 304-395): Mekkî'nin Kurtuba'daki ilk hocalarındandır. Kurtuba'da doğmuş ve yine burada vefat etmiştir. el-Muterrîf künyesiyle bilinen âlim hadis rivâyetinde güvenilir olup râvilerinin arasında hayatından bahsedilmekte olunan Mekkî'de bulunmaktadır.⁷³

⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/307-308.

⁷¹ Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 67; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 60.

⁷² Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 67.

⁷³ İbnü Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/462.

2- Yunus b. Abdullah b. Muhammed b. Meğîs (H.-/429): Mekkî'nin Kurtuba'daki hocaları arasından en meşhur olanlardan olup lakabı “Ebu'l-Velîd” dir. Zihni kuvvetli, hitabeti iyidir. Her daim ilmî müzakerelere hazır olup içten ve samimi konuştuğu için onu dinleyenler ona hayran kalırlarmış. Zühd ve nefsin inceliklerine dair kitapları ve şiirleri bulunmaktadır. Kurtuba'da kadılık görevi yapmıştır. Daha küçük yaşlarda salih kişilerle beraber bulunduğu için onlar hakkındaki haberleri ondan iyi bilen yokmuş.⁷⁴

Kitaplarından bazıları şunlardır: “*Fedâilu'l-Munkatiîn İlallâh, el-İbtihac fi Mahabbetillahi Tea'la, et-Teysir ve't-Teshib ve'l-İhtisas ve't-Takrib.*” İbnü Beşkuvâl, Mekkî'nin bu hocasının yanında oğlu Muhammed'le birlikte ders aldıklarını ve icazet almış olduklarını söylemiştir.⁷⁵

Mekkî'nin hocaları bunlarla sınırlı değildir elbette, ömrünün neredeyse yarıya yakını ilim elde etme gayesiyle değişik memleketleri gezerek geçirmiştir. Doğal olarak da ilim elde etme adına birçok âlimin rahle-i tedrisinden geçmiş ve bunun sonucunda da ders okuduğu hocalarının sayısı bir hayli fazla olmuştur. Bu çalışmada sadece önemli birkaç tanesi zikredilmiştir.

1.3.2. Talebeleri

Mekkî yıllar boyunca yaptığı ilmi yolculuklar neticesinde hatırı sayılan âlimlerden kıraât, Arapça, hadis, tefsir ve birçok muhtelif ilimlerden ders alıp ilmi yönden kendisini geliştirmiştir. Kırk dört senesini ilim için gelen öğrencileri yetiştirmekle geçirdiği için öğrenci sayısının bir hayli fazla olması gayet doğal bir durum olmuştur. Özellikle kıraât ilminin gelişmesinde katkısı çok büyüktür. Kurtuba'da ders verdiği talebelerinden ve aynı zamanda kıraât âlimlerinin önemli isimlerinden biri olan Ebû Ömer b. Mehdi, hocasının talebe yetiştirmesiyle ilgili olarak “Kurtuba camiinde öğrenci yetiştirmeye başladı ve onun engin ilminden insanlar faydalandı. Onun sayesinde Kur'ân'ı

⁷⁴ Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Muhammed en-Nübâhî, *Târîhu Kudâti'l-Endelusî, Târîhu Kudâti'l-Endelûs* (Beyrût: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1980), 95-96; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 68; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 60-61.

⁷⁵ İbnü Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/644-646.

tecvidli okumayı öğrendiler. Bu yüzden ülkede ismi meşhur oldu ve kadri yüceldi.”⁷⁶ demektedir.

Bu başlık altında Mekkî'nin meşhur olmuş öğrencileri hakkında bilgiler verilmiştir.

1- Ebû Ömer Muhammed b. Hâlid b. Ahmed b. Mehdî el-Kelâ'î (H. 394-432): Kurtubalı olup künyesi “Ebû Ömer” dir. Âlimlerle buluşmaya ve onlardan ders okumaya çok düşkün olan Ebû Ömer, kıraât ilmindeki vücuhları çok iyi bilirdi. Kâdi Yunus b. Abdullah'tan ve Mekkî'den rivâyet etmiştir. En çok da Mekkî'den rivâyet yapmıştır.

Kıraât âlimi olan Ebû Ömer faziletli, takva sahibi, kıraât vecihlerini bilen, ezberleyen ve onlar hakkında çokça kitap yazmıştır. Âlimler hakkında edindiği bilgileri rivâyet ve nakilleriyle beraber toplayıp kaydetmeye önem vermiştir. Hicri 432 senesinde vefat etmiş olup cenaze namazını bizzat hocası Mekkî kıldırmıştır.⁷⁷

2- Ebû Abdullah Ahmet b. Mutarrif el-Kinânî et-Tarafî (H. 387-454): Kurtubalı olup Tarafî olarak tanınan önemli kıraât âlimlerindendir. Kur'ân'ı ve kıraât ilmini rivâyetleriyle beraber tümünü Mekkî'den okumuştur. Hocasından hiç ayrılmamış ve onun ilminin büyük bir kısmını elde etmiştir. Kıraâtleri hakkıyla bilen, sağlam bir şekilde kaydeden, kıraât vecihlerine, tariklerine hâkim bir âlimdir. Kıraâtlerde çok başarılı olup Yunus b. Abdullah'tan ders almıştır. İnsanlar ondan çok şey öğrenmiştir.⁷⁸

3- Ebû'l-Velîd el-Ğamr b. Yahyâ b. el-Gâfir İbn Ebî Ubeyde (H. 391-462): Kurtubalı olup Mekkî'den Kur'ân'ı tecvidli olarak okumuştur. Hafız olup Kur'ân'ı çokça okumuş. Daha genç yaştayken birçok ilmi sema yoluyla elde etmiş ve rivâyet etmiştir. Rivâyet etmeden önce şeyhlerinin adlarını kendi el yazısıyla yazıp okumuştur. İbnü Beşkûvâl, bu tesmiye kayıtlarının arasında onun ilme önem verdiğini belgeleyen birçok kitap tespit ettiğini dile getirmiştir. “*el-Batşet'ül-Kübra*” isimli bir eseri mevcuttur.

⁷⁶ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/632-633.

⁷⁷ Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı ve Eserleri*, 90.

⁷⁸ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/685.

Kurtuba reisi olan babasının ölümünden sonra hicri 435 yılında Kurtuba’da idarecilik yapmıştır. 457 senesine kadar bu görevine devam etmiştir. 462 yılında vefat etmiştir.⁷⁹

4- Ebü Tâlib Muhammed b. Mekkî b. Ebî Tâlib b. Muhtâr el-Kaysî (H. 414-474): Mekkî’nin tek oğlu olup elde ettiği ilminin büyük bir kısmını babasından almıştır. Babasıyla beraber Kâdi Yunus b. Abdullah’tan sema yoluyla ilim almışlar ve ikisi de ondan icazet almıştır. Kurtuba’da cami ve vakıf hizmetleriyle beraber zabıta ve asayiş hizmetlerinin de başında bulunup çalıştığı görevlerde başarılı olmuş ve herkes uygulamalarından memnun olmuştur. Bunun yanında edebiyatta da iyi olan Muhammed b. Mekkî Hüsn-ü hat sahibi, yazdığını sağlam bir şekilde kaydedermiş. 474 senesinde vefat etmiştir.⁸⁰

5- Ebü Abdullah Muhammed b. Şureyh er-Ruaynî (H. 392-476): Endülüs’ün İşbîliye şehrinde doğmuştur. Kıraât âlimlerinin ileri gelenlerinden olup rivâyette güvenilir. Mekkî’den icazet almıştır. Ayrıca Ebü Zerr el-Herevi’den *Sahih-i Buhari*’yi okuyup icazet almıştır. “*el-Kâfi fî l-Kıraât, Kitab’üt-Tezkira ve İhtisar’ül-Hucce*” onun eserlerindendir.⁸¹

Yukarıda Mekkî’nin meşhur olmuş öğrencileri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu isimlerden başka farklı kaynaklarda geçen bazı talebeleri ise şunlardır:

6- Abdullâh b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Kaysî (ö. 436)⁸²

7- Abdullâh b. Muhammed b. Abbâs (ö. 463)⁸³

8- Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Abbâs b. Şuayb (ö. 472)⁸⁴

9- Süleyman b. Halef b. Saîd b. Eyyûb b. Vâris et-Tecîbî el-Bâcî (ö. 474)⁸⁵

⁷⁹ Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 72; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*, 64.

⁸⁰ Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 73; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*, 63-64.

⁸¹ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü’s-Sıla*, 2/523-524; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 79-80; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*, 70.

⁸² İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü’s-Sıla*, 1/415.

⁸³ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm*, thk. Beşâr Uvvâd Ma’rûf (Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmiyye, ts.), 31/122.

⁸⁴ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr*, 2/834.

⁸⁵ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 2/408.

- 10- Ebû Abdullâh Ferec b. Abdilmelik b. Sa'dân el-Ensârî (ö. 478)⁸⁶
- 11- Muhammed b. Beşîr el-Meâfirî es-Sîrafî (ö. 481)⁸⁷
- 12- Ebû'l-Kasım Halef b. Rızık el-Emevî (ö. 485)⁸⁸
- 13- Muhammed b. Îsâ b. Ferec Ebû Abdullâh et-Tecîbî el-Meğâmî (ö. 485)⁸⁹
- 14- Halef b. Ömer b. Halef b. Saîd b. Eyyûb et-Tecîbî (ö. 485)⁹⁰
- 15- Ebû'l-Esbağ Îsâ b. Sehl b. Abdullâh el-Esedî (ö. 486)⁹¹
- 16- Muhammed b. Muhammed b. Esbağ el-Ezdî (ö. 488)⁹²
- 17- Abdu'l-Melîk b. Serrâc b. Abdullâh b. Muhammed b. Serrâc (ö. 489)
- 18- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ferec (ö. 497)⁹³
- 19- Ebû Muhammed Abdullâh b. Saîd b. Hakem el-Maktelî (ö. 502)⁹⁴
- 20- Ebû Cafer Ahmed b. Abdurrahmân b. Abdulhak el-Hâricî (ö. 511).⁹⁵

Bu öğrenciler dışında farklı kaynaklarda Mekkî'nin birçok öğrencisi zikredilmektedir. Burada en çok bilinen ve meşhur olan öğrencilerinin isimleri verilmiştir.⁹⁶

1.3.3. Mekkî Hakkındaki Görüşler

Mekkî'nin öğrencilerinden biri olan Ebû Ömer el-Mehdi hocasının üstün ahlakıyla ilgili şöyle demektedir: “Mekkî Ulum-i Arabiyye’de üstün ilmi bilgiye sahip,

⁸⁶ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/675.

⁸⁷ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, 2/852.

⁸⁸ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/273.

⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/244.

⁹⁰ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/273-274.

⁹¹ en-Nübâhî, *Târîhu Kudâti'l-Endelusi*, 96.

⁹² İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 1/182-183.

⁹³ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/270; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 62-71; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı ve Eserleri*, 70-86.

⁹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 8/26.

⁹⁵ Zehebî, *Tabakâtu'l-Kurrâ*, 1/66.

⁹⁶ Talebeleri için ayrıca bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*; İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı Ve Eserleri*; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*; İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*.

dini bilgileri iyi bilen, ahlaki kişiliği mükemmel, anlayış ve bilgelikte öne çıkan zatlardandı. Kırâât-ı Seb'a'yı kavramada çok iyi olup manalarına hâkimdi.”⁹⁷

İbn Beşkuvâl, Mekkî hakkında şöyle söylemektedir: “O ulûmü'l-Kur'ân ve ulûmü'l-Arabiyye'de derin bilgi sahibi olanlardandır. Ulûmü'l-Kur'ân konusunda çok eserleri olup bu konuda çok başarılıdır. Kırâât-ı Seb'ayı çok iyi zabt etmiş, manalarını da anlamıştır.”⁹⁸ İbnü'l-Cezerî de: “Kurrâ ve tecvidlerin üstadıdır.”⁹⁹ demiştir.

el-Hamevî (ö.626) de Mekkî'nin ulûmü'l-Kur'ân'daki üstünlüğünü şöyle ifade etmektedir: “Nahivci, dilci, kırââtçı, kırâât vecihlerini bilen bir imam, ulûmü'l-Kur'ân ve ulûmü'l-Arabiyye'de derin bilgi sahibi, fakih, edib, ulûmü'l-Kur'ân'da daha üstün ve bu ilimlerde derin bilgi sahibidir.”¹⁰⁰ Aynı şekilde Kehhâle'de (ö.1987): “Kırâât âlimi, tecvid âlimi, müfessir, Arap dili bilginidir.”¹⁰¹ demiştir.

Duasının makbul oluşuyla ilgili olarak talebelerinden Ebu Abdullah et-Tarafî'i şöyle söyler: “Kurtuba'da çok sinirli bir adam vardı. Bu kişi Şeyh Mekkî ile uğraşıyor; şeyh ders veya hutbe verirken yanına gelip ağzını, yüzünü eğip alay ediyordu. Bu sebepten şeyh kekelemeye başlar, dili tutulur gibi olurdu. Bir keresinde yine bu kişi ilmi meclislerden birine gelip şeyhe sinirli bakışlarını dikip, ağzını ve gözünü eğip büzerek dalga geçmeye başlamıştı. Şeyh o meclisten ayrılp kırâât dersi verdiği yere gelince bize ‘Duama âmin deyin.’ dedi. Daha sonra ellerini kaldırıp ‘Allah’ım bu kişiye karşı sen bana kâfisin, Allah’ım bu kişiye karşı sen bana kâfisin.’ diye dua etti, bizler de ‘âmin’ dedik. Bu duadan sonra o kişi kötürüm olup ondan sonra bir daha camiye gelmedi.”¹⁰²

1.4. Eserleri

Mekkî ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olduğundan birçok eser telif etmiştir. Mekkî; Kur'ân ilimleri, tefsir, Arapça, kırâât, sarf, nahiv, fıkıh, hadis, kelam,

⁹⁷ İbnü'l-‘Imad, *Şezrâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zehep*, 5/175.

⁹⁸ İbnü Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/597.

⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/309.

¹⁰⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 7/173.

¹⁰¹ Kehhâle, *Mu'cemi'l-müellifîn*, 13/3.

¹⁰² İbnü Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/633.

tasavvuf gibi pek çok alanda eser yazmış bir âlimdir. Birçok kitabı günümüze ulaşmış olsa da bazı eserleri ise fihristlerde geçmelerine rağmen günümüze ulaşmamıştır.¹⁰³

Mekkî daha çok kıraâtçı kimliğiyle ön plana çıkmakla birlikte İslâmî ilimlerin değişik alanlarında çok sayıda eser bırakmıştır. Bu yüzden kendisini terâcim kitaplarında “*Âlimun Mevsûiyyûn*” olarak isimlendirmişlerdir.¹⁰⁴ Eserlerinin sayısı ile ilgili birbirinden farklı rivâyetler mevcut olmakla birlikte bu başlıkta en önemli eserleri alanlarıyla ve kısa bilgilerle zikredilecektir.

1.4.1. Kırâat ve Tecvid

a-) *et-Tebşıra fi'l-Kırâati's-Seb'*: H. 391 senesinde beş cüz olarak kaleme almıştır. Bu eserin birkaç asıl nüshası bulunmaktadır. Orijinal bir nüshası Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye Yayınevinde bulunup 23936 numarasıyla kayıtlıdır. Diğer bir orijinal nüshası Nuru Osmaniye Kütüphanesinde mevcut olup 55/29 numarasıyla kayıt altındadır. Eser Muhyiddin Ramazan tarafından 1985'te neşredilmiştir.¹⁰⁵ Mekkî bu eserde Ebû Tayyib b. Galbûn'dan ders aldığı kıraât kaidelerini uygulamaktadır. Eser şaz rivâyetleri azaltarak tekrarlara düşmeden kolayca ezberlenebilir bir şekilde hazırlanmıştır. Mekkî bu eserinde hocası Ebû Tayyib b. Galbûn'dan öğrendiği kıraât sistemini esas kabul etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'aşr* eserinin de başlıca kaynaklarından biridir.¹⁰⁶

b-) *el-Keşf 'an Vucûhi'l-Kırâati's-Seb' ve İlelihâ ve Hucecihâ*: İbnü Hallikân eserin adını *el-Küşûf* diye zikretmiştir.¹⁰⁷ Eser yirmi cilt olup h. 424 senesinde *et-Tebşıra fi'l-Kırâati's-Seb'* adlı eserin şerhi niteliğinde yazılmıştır.¹⁰⁸ Bu eserde kıraât farklılıklarının sebebini açıklayan müellif; eserin giriş bölümünde *et-Tebşıra*'nın

¹⁰³ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/270-271.

¹⁰⁴ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/277.

¹⁰⁵ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 117-118; bkz. Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı ve Eserleri*, 149-153.

¹⁰⁶ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, thk. Ali M. ed-Dabbâ (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 70-71.

¹⁰⁷ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/276.

¹⁰⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/286.

rivâyetlerden oluştuğunu, bu kitabını ise dirâyet eseri şeklinde yazdığını belirtmiştir.¹⁰⁹ Eserin tahkiki, Muhyiddin Ramazan tarafından yapılmıştır.¹¹⁰

c-) *İhtisâru'l-Kavli fî'l-Vakfî 'alâ Kellâ ve Belâ ve Ne'am fî Kitâbillâhi*¹¹¹: Eserin iki asıl nüshası mevcut olup bunlardan birincisi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde diğeri ise Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye Yayınevinde bulunmaktadır. 23 numarasıyla kayıtlıdır, altmış sayfadan oluşup kırmızı mürekkeple yazılmıştır. *Mecelletü 'Aleml-l-Kütüb* içinde neşredilen eserin Ahmed Hasan Ferhad'ın tahkikiyle Dımeşk'de 1978,1982,1983 yıllarında müstakil baskıları yapılmıştır.¹¹²

d-) *el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât*¹¹³: Kırâât alanında yazılan bu eser hakkında detaylı bilgi ikinci bölümde verilecektir.

e-) *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiki Lafzî't-Tilâve*¹¹⁴: Tecvid alanında yazılmış olan bu eser hakkında detaylı bilgi ikinci bölümde verilecektir.

1.4.2. Garîbü'l-Kur'ân

a-) *Tefsîrü'l-Müşkil min Garîbi'l-Kur'ân 'Ale'l-Îcâz ve'l-İhtisâr*¹¹⁵: Garîbü'l-Kur'ân konusunda yazılan bu eser hakkında bilgiler ikinci bölümde verilecektir.

b-) *Kitâbu'l-Umde fî Garîbi'l-Kur'ân*: Mekkî'nin diğer garîbü'l-Kur'ân eserinin muhtasarı olarak geçmektedir. Mekke'de kaleme aldığı bu kitabın orijinal nüshası yirmi beş sayfadan oluşmakta olup eser kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her sayfa on altı satırdan oluşmaktadır. Asıl nüshası Zâhiriye Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹¹⁶

¹⁰⁹ Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *el-Keşf'an Vucûhi'l-Kırââtî's-Seb' ve İlelihâ ve Hücecihâ ve Mekâyisi'n Nahvi fihâ*, thk. Muhyiddin Ramazan (Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 1984), 1/4-6.

¹¹⁰ Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 153-156; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 118-119.

¹¹¹ es-Suyuti, *Buğyetu'l-Vuat*, 2/298; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/276.

¹¹² Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 122; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 157-158.

¹¹³ es-Suyuti, *Buğyetu'l-Vuat*, 2/298; İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/270-271; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/276.

¹¹⁴ es-Suyuti, *Buğyetu'l-Vuat*, 2/298; İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/270-271; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/276.

¹¹⁵ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/276; İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/270-271.

¹¹⁶ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 113.

1.4.3. İ‘râbu’l-Kur’ân

*Müşkilü İ‘râbi’l-Kur’ân*¹¹⁷: İ‘râbu’l-Kur’ân konusunda yazılan bu eser hakkında bilgiler ikinci bölümde verilecektir.

1.4.4. Tefsîr

a-) *el-Hidâye ilâ Bulûği’n-Nihâye fî ‘İlmi Me‘âni’l-Kur’âni ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni ‘Ulûmihi*¹¹⁸: Tefsîr alanında yazılan bu eser hakkında bilgiler ikinci bölümde verilecektir.

b-) *Şerh’u Kella ve Bellâ ve Ne‘em ve’l-Vakfu ‘alâ Külli Vâhidetin Minhunne fî Kitâbillahi ‘Azze ve Celle*: Tefsir konusunda yazılan bu eserin birkaç tane asıl nüshası mevcuttur. Bunların en önemlisi Kahire Arap Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser 116 numarasıyla kayıtlı olup 18,5x14 ebadındadır. Diğer bir orijinal nüsha Tunus Milli Kütüphanesinde 8079 numarasıyla kayıtlıdır.¹¹⁹

1.4.5. Nâsih ve Mensûh

*el-Îzâh li-Nâsihi’l-Kur’ân ve Mensûhihi*¹²⁰: Nâsih ve Mensûh alanında yazılmış olan bu eser hakkında bilgiler ikinci bölümde verilecektir.

1.4.6. Günümüze Ulaşmamış Bazı Eserleri

Yukarıda sayılan eserlerinin yanında Mekkî’ye ait olduğu kaynaklarda belirtilen ancak günümüze ulaşmamış birçok eser mevcuttur. Bununla ilgili İbnü Hallikân, Mekkî’nin otuz altı kitabının ismini saydıktan sonra “Onun kiraâtler, kurrâ ihtilafları ve ulûmü’l-Kur’ân hakkında daha çok kitabı vardır; eğer sözü uzatma korkusu olmasaydı hepsini alırdım.” demektedir.¹²¹ İbnü’l-Cezerî’de “Seksene aşkın eser telif etmiş.”¹²²

¹¹⁷ İbnü’l-Cezerî, *Gayetü’n-Nihâye*, 2/270-271; es-Suyuti, *Buğyetü’l-Vuat*, 2/298; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 5/276.

¹¹⁸ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 5/276; İbnü’l-Cezerî, *Gayetü’n-Nihâye*, 2/270-271; Tayyar Altıkulaç, “Mekkî b. Ebû Tâlib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV yayınları, 2003), 28/575-576; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*, 109-111.

¹¹⁹ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru’l-Kur’ân*, 114.

¹²⁰ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 5/276; İbnü’l-Cezerî, *Gayetü’n-Nihâye*, 2/270-271.

¹²¹ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân*, 5/276-277.

¹²² İbnü’l-Cezerî, *Gayetü’n-Nihâye*, 2/270.

demektedir. İbadet, vaaz, fıkıh, nahiv, rüya tabiri gibi farklı konularda yazılmış olan bu eserlerden birkaç tanesinin ismi burada zikredilmiştir. Kıraât alanında “*el-Mü’cez fî l-Kıraât*”, “*el-Hurûfu l-Müdğame*”, “*Muntehabü l-Hucceti fî l-Kıraâtı li Ebî Ali el-Farisî*” ...¹²³; fıkıh alanında “*Îcâbu l-Ceza Kâtîli’s-Saydi fî l-Harâmi Hatâün fî Mezhebi Mâlik*”¹²⁴; rüya tabiriyle ilgili “*el-Mümti’ fî Ta’biri’r-Rü’ya*” ve “*el-İşâratü fî Tâ’biri’r-Rü’ya*”¹²⁵ eserleri vardır. Burada sayılan eserler Mekkî’nin günümüze ulaşmamış eserlerinin bir kısmıdır.

1.4.7. Eserleri Hakkında Değerlendirmeler

1.4.7.1. Sayısının Çok Oluşu

Mekkî’nin yapmış olduğu ilmi yolculuklar sonucunda büyük âlimlerden kıraât, Arapça, hadis, tefsir ve birçok muhtelif ilimleri alıp kendi kattıklarıyla birlikte daha da geliştirerek kırk dört senesini ona gelen öğrencileri yetiştirmekle geçirdiği ve ilmi birikiminin fazla olduğu daha önce belirtilmişti. Tabi ki bu süre zarfında uzun zamanlar boyunca eser yazması eserlerinin sayısını bir hayli artırmıştır. İbnü’l-Hayr eserlerinin çokluğu hakkında “Mekkî’nin eserlerinin birçoğunu isnadlarıyla hangi kitabını kimlerin kimden okuduğunu ve icazet aldığını tespit ederek birer birer kaydetmiş ve bütün rivâyetlerini kendi şeyhlerinden yapmış olup sekseni aşkın eseri vardır.”¹²⁶ demiştir.

Mekkî sadece çok sayıda eser yazmamış aynı zamanda birçok farklı konuda eser telif etmiştir. Kıraât, i’râbu’l-Kur’ân, garîbu’l- Kur’ân, tefsir, nâsih-mensûh gibi konulardan başka edebiyat, tarih, ahlak, zühd, vaaz-nasihat, sarf, nahiv, kelam, felsefe konularında da eserler yazmıştır. Rüya tabiri konusunda bile iki tane eser yazmıştır.

¹²³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü l-‘Ârifin Esmâü l-Müellefin ve Esrâru l-Müellifin* (Beyrût: Dâru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, 1955), 2/470-471; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü l-A’yân*, 5/276.

¹²⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü l-‘Ârifin*, 2/470-471; el-Kıftî, *İnbâhü r-ruvât*, 3/313-314.

¹²⁵ Eserlerin tümü için bkz. İbnü Hallikân, *Vefeyâtü l-A’yân*, 5/276; İbnü’l-Hayr, *Fehrese*, 67; İbnü’l-Cezerî, *Gayetü’n-Nihâye*, 2/270; es-Suyuti, *Buğyetu l-Vuat*, 2/298; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü l-‘Ârifin*, 2/470-471; Kehhâle, *Mu’cemi l-müellifin*, 3/908; Ziriklî, *el-A’lâm*, 7/286; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı Ve Eserleri*, 116-174; Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru l-Kur’ân*, 109-136.

¹²⁶ İbnü’l-Hayr, *Fehrese*, 435.

1.4.7.2. Derinlik ve Sağlamlılık

Mekkî eserlerinde sahâbe, tâbiîn ve mutekaddimun âlimlerinden çokça nakil yapmaktadır. Sîbeveyh (ö.180), Ferrâ (ö.207), Ahfeş (ö.215), İnbü'l-Enbârî, Ebü Übeyde (ö.209), en-Nehhâs (ö.338), Taberî, Kisâî (ö.189), İsmâil b. İshâk el-Kâdî (ö.282), İbn. Sellâm (ö.200), Müslim b. Kuteybe (ö.276), Mücâhid (ö.103), İbnü Ğalbûn vb. pek çok âlimden fazlaca nakil yaparak belli bir konudaki farklı görüş ve ihtilafları dile getirir; tercihlerini belirler ve bu ihtilaflara çözümler üreten eserler yazmaktadır. Mekkî'nin eserleri kaynak bakımından sağlam olup bir sözü kimden ve hangi kitaptan aldığını çoğu zaman senediyle detaylı zikrederken bazen de uzatma korkusuyla senedi hazfeder, daha zayıf nakilleri ise “kîle” kalıbıyla okuyucuyu bıktırmadan vermektedir.¹²⁷

Eserlerinde takip ettiği metodun sağlamlığını *el-İzâh* adlı eserinde şöyle ifade etmektedir: “Eskilerin Nâsih ve Mensûh konusunda yazdıkları eserlerin içine karışmış şüpheler ve dağınıklıklar buldum. Bunları olduğu gibi zikrettim. Nâsih ve Mensûh konusunda zikredilmesine lüzum olmayan şeyleri, hakkında nesih caiz olmayan şeyleri, bütün bunları kendi söylemlerinden aktardım. Nâsih ve Mensûh ile ilgili eser yazanların çoğunun ihmal ettiği usulleri de topladım, çünkü bunlar son derece önemli usullerdir.”¹²⁸

1.4.7.3. Özgüven ve Özgünlük

Mekkî'nin eserlerindeki özelliklerden birisi de öz güvenle yazılmış olmasıdır. Hatta öyle ki bu öz güven meydan okumaya dönüşecek kadardır. Örnek verilecek olursa şöyle demiştir: “Benim bu kitabım gibisini benden önce yazan bir kimse tanımadım.”¹²⁹ “Benden öncekilerden hiçbirinin böyle bir kitap yazdığını, benim topladıklarımı, benim peşine düştüğüm harflerin peşine düşüp kusursuz telaffuz ve tecvid üzere tilavetine uyardığını bilmiyorum.”¹³⁰

Mekkî, eserlerinde bilgileri sadece nakil yaparak olduğu gibi aktarmaz. Bunların doğrusunu yanlıştan ayırarak, faydalı gördüğü bilgileri alarak ve kendi tercihini de

¹²⁷ Mekkî, *el-İzâh*, 217.

¹²⁸ Mekkî, *el-İzâh*, 46.

¹²⁹ Mekkî, *el-İbâne*, 29.

¹³⁰ Mekkî, *er-Ri'âye*, 42.

belirterek ilmi katkısını göstermektedir. *el-Îzâh* adlı eserinde bunu şöyle ifade eder: “Tümüyle olduğu gibi aktardığım kavillerin doğrusunu gücümün yettiği, ilmimin ulaştığı nispette beyan ve kolayca anlaşılıp zabt edilecek şekilde izah ettim.”¹³¹

Mekkî, özel görüş ve tercihlerini en çok yer verdiği kısımlarda “Ben derim ki ve Ebû Muhammed dedi ki ...” tabirlerini kullanarak kendi görüş ve katkılarını dile getirmektedir. Misal olarak “Ben derim ki bu babda benden önce benim yaptığım açıklamaların benzerini yapan olmamıştır.”¹³² ve “Ebû Muhammed dedi ki bizim bu kitabımızda zikrettiklerimize mukrî kârîden daha çok muhtaçtır. Çünkü mukrî ancak bilirse öğretir, bilmezse öğretmez, kârî mukrînin yanlışıyla yanılır. Eğer kârî ve mukrîden herhangi biri doğruyu bilmiyorsa biri öbüründen üstün değildir.”¹³³ sözleri verilebilir.

1.4.7.4. Üslubunun Açık ve Akıcı Olması

Mekkî'nin eserlerinin bir özelliği de açık ve anlaşılır bir üslupla yazılmış olmasıdır. Mekkî'nin eserlerini okuyan bir kimse, şerhe ve izaha gerek olmadan eserlerin anlaşılır ve ezberlenebilir bir seviyede olduğunu anlar. Eser yazmadaki amacının insanların kavrayıp ezberleyeceği şekilde açık ve net yazmak olduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır: “Doğru olan görüşleri elimden geldiği kadar açıklayıp anlaşılması ve hıfzedilmesinin kolay olması için apaçık bir şekilde açıkladım.”¹³⁴

Eserlerinin anlaşılması için nakillerden kaçarak sade ve anlaşılır yazdığını kendisi ifade etmektedir: “Ben bu kitabı zaruretin zorlamasıyla ve isteyenlerin ezberlemesi kolay olsun diye bir sürü illet yığımına boğmaktan uzak tuttum, delilden tecrid ettim, şaz kırââtlerin rivâyetlerini azalttım ve tekrarlardan kaçtım.”¹³⁵ Mekkî'nin “Manayı bozmadan özetledik, sözü uzatmamak için kısaltmaya gittik, okuyucuya zorluk olmasın ve insanlara bıkkınlık vermesin diye özetledik, uzatmak istesek söz uzayıp eser kabarık

¹³¹ Mekkî, *el-Îzâh*, 40.

¹³² Mekkî, *el-Îzâh*, 48.

¹³³ Mekkî, *er-Ri'âye*, 227-228.

¹³⁴ Mekkî, *el-Îzâh*, 40.

¹³⁵ Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *Kitâbu't-Tefsîrâ fi'l-Kırââtî's-Seb'*, thk. el-Mukrî Ğavs en-Nedvî (Bombây: Dâru's-Selefiyye, 1982), 27.

olur ancak konuyu anlamak isteyen için bu kadarı yeterlidir.”¹³⁶ gibi sözlerle üslubunun açık, anlaşılır, faydalı ve ezberlenmesinin kolay olduğunu ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde açık ve anlaşılır olması için soru-cevap şeklinde bir üslup takip eder. *el-Keşf* adlı eserinin girişinde “Bu eseri soru-cevap şeklinde ele alacağım.”¹³⁷ demektedir. Soru sorarak “biri sorarsa, eğer denilirse ki” şeklinde muhatabın dikkatini çeker ve “el cevap” diyerek cevabı açık, faydalı ve anlaşılır bir şekilde sunar. Şu örnekte olduğu gibi: “Biri sorar ve derse ki: Neden kıraâtte daha üstün kimseler dururken bu yedi kişi meşhur olmuş ve bunlar zamanımızda dereceleri kendilerinden daha üstün, değerleri daha yüce diğer kimselerden daha meşhur olmuşlardır?”¹³⁸

Mekkî'nin eserlerinin özelliklerinden biri de akıcı bir üsluba sahip olmasıdır. Mekkî'nin eserlerinde az sözle çok şey anlatarak herkesin anlayabileceği, veciz ve akıcı bir dil kullandığı şu ifadelerde anlaşılmaktadır: “Bu eseri, farklı kitaplarda dağınık konuları bir araya getirerek yazdım. Talebeler için anlaşılması zor olan şeyleri anlaşılır kıldım. Öğrencinin anlaması, âlimin hatırlaması için özet ve kısa ifadelerle mananın tamamını verip sözü lüzumsuz yere uzatmaktan geri durdum. Bu kitapta illetleri ve hüccetleri bir zaruret dolayısıyla hazfettim. Şaz rivâyetleri azalttım ve tekrardan kaçındım bunu da sadece ezberlemek isteyenlerin ezberlemesini kolaylaştırmak için böyle yaptım.”¹³⁹ Ayrıca anlatılmak isteneni net bir şekilde verdiğini şöyle dile getirmektedir: “Hiçbir manayı anlaşılmaz hale getirmeden, hiçbir faydadan kaçınmadan, meseleleri açık ve özlü olarak anlattık. Özlü olsun diye bu ilimle ilgisi olmayan şeylerin çoğunu terk ettik.”¹⁴⁰ Mekkî, bu veciz sözleriyle kendisinin akıcı ve veciz bir dil kullandığını ifade etmektedir.

Mekkî'nin ifade gücünün akıcı, net ve anlaşılır olduğu eserlerinin çoğunda görülmektedir. Mekkî'nin eserlerinde sade, anlaşılır bir dil kullanarak konu bütünlüğü

¹³⁶ Mekkî, *el-Keşf'an Vucûhi'l-Kıraâti's-Seb'*, 2/393.

¹³⁷ Mekkî, *el-Keşf'an Vucûhi'l-Kıraâti's-Seb'*, 1/5.

¹³⁸ Mekkî, *el-İbâne*, 86.

¹³⁹ Mekkî, *et-Tefsîr*, 27.

¹⁴⁰ Mekkî, *el-İzâh*, 386.

sağladığı ve anlatımı okuyucunun rahatlıkla anlayabileceği biçimde kolaylaştırmaya çalıştığı görülmektedir.

1.4.7.5. Orijinallik ve Konu Bütünlüğü

Mekkî yazdığı eserlerin mukaddimelerinde eserlerinin yazılış amacını, metodunu ve mevzunun sınırlarını belirleyip bu metot ve sınırların dışına çıkmamaya çalışır. Bu metot ve sınırları da yine kendisi kontrol eder. *et-Tebşıra* adlı eserinde “Bu kitapta gereksiz uzatmaları atmayı ve özet olarak mananın tamamını aktarmayı prensip edindim. Kim baştan itibaren her kıraâtî, nahivci ve dilcilerin kavillerini okursa kitapta sözünü ettiğim ihtilafların açıklaması dışına çıkmadığımı görecektir.”¹⁴¹ diyerek metodunu açıklamış ve sonunda da buna sadık kaldığını: “Biz bu kitapta önceden belirlemiş olduğumuz şartları yerine getirdik. Az sözle çok mana ifade etmeye özen gösterdik. Doğruyu bulmak için büyük çaba gösterdik.”¹⁴² sözleriyle ifade etmiştir.

Sadece bu eserinde değil *el-İzâh*, *el-Keşf* vd. eserlerinde de aynı metotları kullanmıştır. *el-Keşf* kitabının girişinde eseri soru-cevap şeklinde yazacağını, illetleri zikredeceğini, her kıraâtteki tercihini belirleyeceğini söyleyip metotlar belirledikten sonra eserinin sonunda buna sadık kaldığını şöyle ifade eder: “Ebû Muhammed dedi: Başta söylediğimiz şartlara uyduk, illetlerle alakalı konuyu yeterince kısalttık, kısaltacağız diye de hiçbir meşhur delili terk etmedik. Kitabın uzamaması, okurken bıkkınlık vermemesi için tâbiînlerin kıraâtlerini hazfettik ve illetleri de özetledik.”¹⁴³

Yeri geldiğinde koyduğu prensiplerin ve belirlediği metotların dışına çıkacak olursa başka yerlere atıf yaparak prensibini koruduğunu ifade eder. Birkaç örnek verilecek olursa: “İbnü Ğalbûn’dan hariç başkasından aldığım rivâyetler için ayrı bir kitap oluşturdum.”¹⁴⁴ “Ebû Muhammed dedi ki: bu harflere i’râb ismi verilmesinde ihtilaf bulunmakta ancak bu ihtilafların bahsedileceği yer burası değil.”¹⁴⁵

¹⁴¹ Mekkî, *et-Tebşıra*, 26.

¹⁴² Mekkî, *et-Tebşıra*, 394.

¹⁴³ Mekkî, *el-Keşf'an Vucûhi'l-Kıraâtî's-Seb'*, 2/393.

¹⁴⁴ Mekkî, *et-Tebşıra*, 26.

¹⁴⁵ Mekkî, *er-Ri'âye*, 82.

Her ne kadar nadiren de olsa koyduğu prensiplerin dışına çıkmış ve bunda da atıfta bulunmuş olsa da verilen örneklerde görüldüğü gibi Mekkî'nin kendine has bir metodu ve orijinallliği olduğu söylenebilir.

Mekkî'nin birçok ilmi mevzuda kitap yazdığı daha önce dile getirilmişti. Bu mevzuları sadece bir kitapta toplamak yerine eserlerinde belirli bir konuyu ele almış ve bu eserin sayfa ve cüz sayısına bakmaksızın mevzu bütünlüğünü korumuştur. Yazacağı kitaplar için tespit ettiği şart ve prensipler çerçevesi içerisinde kitabını sınırlandıran Mekkî; önce ona kafiye zorlamalarından uzak gerçekçi bir isim vermiş, iç bölüm ve başlıklarda da aynı gerçekçilik ve bütünlüğe riâyet etmiştir. Böylece koyduğu isimler muhtevayı aşmamış. *el-Îzâh li-Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihi ve Ma'rifetü Üslûbihi ve İhtilâfî'n-Nâsi fihi* bir kitabının ismi olup bu kadar net ve sınırlandırılarak isim verilmiş böyle bir kitabın içine konusu dışında şeyler sokulamaz.¹⁴⁶

Yazdığı eserlerde konu bütünlüğüne sadık kalmak için gerektiğinde muhatabı ilgili alana yönlendirmektedir. *el-Keşf* adlı eserindeki şu cümleler bu duruma örnektir: “Bizim ‘Muttaride’nin tahfifiyle ilgili özel bir eser yazmış olmamız ve orada örneklerle konuyu açıkladığımız için burada sözü uzatmayacağız. Yalnız burada önceki eserlerde yazdıklarımızı birkaç cümle ile hatırlatıp geçeceğiz.” “Biz kıraâtlerin manaları konusunda özel bir kitap yazmıştık.”¹⁴⁷

Genel olarak Mekkî'nin eserlerinin dilinin sade, anlaşılır ve üslubunun açık, akıcı olduğu söylenebilir. Bununla beraber müellif eserlerini kolaylaştırma yoluna gittiğini, anlattığı konuların dışına çıkmadığını, konu bütünlüğünü koruduğunu, anlaşılması ve ezberlenmesi kolay olsun diye özetlediğini söylemektedir.

¹⁴⁶ Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı ve Eserleri*, 112.

¹⁴⁷ Mekkî, *el-Keşf'an Vucûhi'l-Kıraâti's-Seb'*, 1/3-5.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ'NİN KUR'ÂN İLİMLERİ ALANINDAKİ ESERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kur'ân âyetlerinin manasının iyice anlaşılması ve aktarılması Kur'ân ilimlerinin bilinmesiyle mümkündür. Mekkî'nin bu alandaki eserleri çok olmakla birlikte burada her bir ulûmü'l-Kur'ân başlığı altında bir eserin değerlendirilmesi yapılmıştır. Yukarıda Mekkî'nin hayatı, ilmi kişiliği, hocaları, talebeleri, eserleri ele alındıktan sonra bu bölümde ise Mekkî'nin Kur'ân ilimleri alanında yazdığı eserlerinde takip ettiği yöntemler incelenmiştir. Bu bölümde geçen Ulûmü'l-Kur'ân başlıkları hakkında giriş kısmında gerekli açıklamalar yapıldı.

2.1. Mekkî'nin Tefsir Alanındaki *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye* Adlı Eseri

a-) Eser Hakkında Genel Bilgiler

Mekkî bu eserini *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'âni ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmihi* diye adlandırmaktadır.¹⁴⁸ Kiraât ve tefsir âlimlerinin öncülerinden sayılan Mekkî'nin bu eserinin aslı dört ciltten oluşup rivâyet tefsiri olarak geçmektedir.¹⁴⁹ İncelenen nüshası on üç ciltten oluşmakta olup 12 ciltte sûrelerin tefsiri, son ciltte ise fihrist yer almaktadır. İncelenen eserin tahkikini eş-Şâhid el-Buşeyhî. vd. yapmıştır.

Müellif bu eserinde hocası Ebû Bekir el-Üdfûvî'nin *el-İstiğnâ fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* eserinden çokça faydalanmıştır. Mekkî bunu eserinin mukaddimesinde şöyle ifade etmektedir: “Bu kitabın çoğunu üstadım Ebû Bekir el-Udfûvî'nin *el-İstiğnâ* diye isimlendirmiş olduğu kitabından aldım. Üstadımın bu kitabı Kur'ân ilimlerinden yaklaşık

¹⁴⁸ Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'âni ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmihi*, thk. eş-Şâhid el-Buşeyhî. vd. (Kâhire: Câmi'atü's-Şârîka, 2008), 1/73.

¹⁴⁹ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 109-111; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatı ve Eserleri*, 117-119.

olarak üç yüz parçayı kapsamaktadır.”¹⁵⁰ Mekkî bu eserin içerisinde tefsir, kıraât, nahiv ve sarf kuralları gibi birçok konuyu ele almaktadır.

b-) Eserin Yazılış Amacı

1-) Mekkî'nin bu eseri yazmadaki ilk amacı kapalı olan ve kavranması zor olan kelimeleri açıklamaktır. Mekkî bunu eserin mukaddime kısmında şöyle ifade etmektedir: “Ben bu kitapta birçok ilmi, faydalı bilgileri, rivâyet tefsirlerinde alıntıları, açık hükümleri, nâsih mensûh âyetlerin belirlenmesini, sorunların ve yabancı kelimelerin açıklanmasını, gizli manaların beyan edilmesini topladım.”¹⁵¹

2-) Müellif amacının Arapça konularından sarf ve nahiv kaidelerinden zor olan ve Kur'ân ilimlerinden elde ettiği ilmi birikimi aktarmak olduğunu belirtmektedir: “Ulûmü'l-Kur'ân'ın ilim dallarından, farklı kıraâtlardan, belli olmayan i'râblardan, kelimelerin türeyişlerinden, gizli olan sarf kaidelerinden ve nadir sebeplerinden uzunca zikrettim. Kur'ân ilimlerinden bana ulaşan ilimleri anlatabilmek için âlimlerin sözlerinden, kurrâ meclislerinden, rivâyet ehlinin güvenilir rivâyetlerinden anladığım ve vakıf olduğum kadarıyla sonuca ulaşmada rehberlik etsin diye zikrettim.”¹⁵²

3-) Mekkî'nin bu eseri yazmadaki amaçlarından biri de âyetlerin farklı kıraâtlerini, kıssaları ve manalardaki problemlili olan kısımları açıklamaktır. Bununla ilgili olarak şöyle söylemektedir: “Benim bu kitaptaki amacım kendi rivâyetimle ya da başka sahih olan rivâyetlerle âyetlerin okunuşlarını göstermek, haber ve kıssaları açıklamak, manalardaki sorunları keşfetmek ve buradaki ihtilafları zikretmektir.”¹⁵³

4-) Mekkî'nin bu eserdeki bir diğer amacı ise Kur'ân ilimlerini ve bu konularda yazılmış olup önceki eserlerde geçen anlaşılması zor olan kavramları ellinden geldiği kadar açıklamaktır. Bununla ilgili: “Benim bu eserdeki amacım nâsih ve mensûhu beyan etmeye, âyetlerin sebebi nüzulünü açıklamaya çalışmakla beraber bu kitaptan ders alanların anlamasını kolaylaştırmak için kendi sözlerimle önceki âlimlerin

¹⁵⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/74.

¹⁵¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/72.

¹⁵² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/72.

¹⁵³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/73.

söylediklerinden lafzı ve anlaşılması zor olan manaları tercüme etmektir. Bazen de onların sözlerinden müşkül olmayanları olduğu gibi zikretmektir. Ben bu kitabı tefsirde, Kur'ân'ın meâni ilminde, hükümlerinde ve Kur'ân'ın diğer bütün ilim dallarında sonuca ulaşmak için rehberlik anlamında *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'âni ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmihi* diye isimlendirdim. İlim dallarında sonuca ulaşmaktan kastım, bu ilimlerden bana ulaştığı kadarından bahsetmiş olmamdır.”¹⁵⁴ demektedir.

Mekkî kitabın sonunda bu amacına gücü yettiğinde sadık kalmaya çalıştığını ancak yeri geldiğinde hatalar yapılabileceğini şöyle yazıya dökmektedir: “Ebu Muhammed dedi: Biz bu eserde daha önce kendimize şart koştığımız gibi amacımız doğrultusunda çabalayabildiğimiz kadar kitabı telif ederken hatırladıklarımızı bizden önceki kitapların konularından gücümüze göre alıntılar yapmayı kendimize rehberlik edindik. Bu eseri telif ederken belirli birçok şeyi korumaya çalıştık ancak sınıflandırırken unuttuğumuz veya gözden kaçırdığımız şeylerin olabileceğini inkâr edemeyiz. Allah'ın kitabının ilimleri, inceleyenin sayabileceğinden ve bildireceğinden daha büyük ve daha şereflidir. Bu eserin mükemmellikten kastı ise sınırlı batın ve zahir ilmini sonuçlandırmak veya iddia etmektir.”¹⁵⁵

2.1.1. Eserde Kullanılan Yöntemler

1-) Mekkî bu kitapta 114 sûrenin hepsinin tefsirini yapmakla beraber her bir sûreyi ayrı başlıklara ayırmıştır. Âyetleri Mushaf'taki düzene göre ele alıp gerektiği yerlerde uzunca anlatma yöntemini kullanmaktadır.

2-) Müellif ayrıca başlıklar altında sûreyle ilgili ve sûrenin kaç âyet olduğu hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Sadece Mekkî veya Medeni olduklarını belirtmekle yetinip besmeleden sonra âyetlerin tefsirine geçmektedir. Bu metodu eserin hepsinde uygulamaktadır.

¹⁵⁴ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/73.

¹⁵⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 12/1067-1068.

3-) Mekkî bu eserinde anlaşılır ve kolay bir dil kullanmakta olup eserin kolay anlaşılması ve ezberlenmesi için konuları fazla detaylandırmadan sade bir üslupla anlatmaktadır. Ancak bu kısaltma ve özetleme gayretinin manaya zarar vermediğini, kolaylaştırma çabasıdan kaynaklandığını, ihtiyaç duyulması halinde diğer kitaplarına yönlendirdiğini mukaddimesinde şöyle belirtmektedir: “Ebu Muhammed dedi: Ben bu kitabı özetlemek, açıklamak, tercihte bulunmak ve kısa sonuçlandırmak için Allah’ın kitabının ilimlerinden, sahâbe ve tâbiînlerin meşhur tevillerinden bana ulaşan kadarıyla faydalanarak kitabı kısaltmak için çaba gösterdim. Bu kitaptan ders alanların anlamasını kolaylaştırmak için kendi sözlerimle benden önceki âlimlerin sözlerinden lafzı ve anlaşılması zor olan kelimelerin manalarını tercüme ettim. Kitap fazla uzamasın ve hafif olsun diye i’râb ve nahiv konularında belirsiz olanları reddettim çünkü sadece i’râb konusunda *Müşkilü İ’râbi’l-Kur’ân* adında bir kitap yazdım.”¹⁵⁶ Aynı şekilde eserinin sonunda da kitabı kolaylaştırdığını şöyle ifade etmektedir: “Bu kitapta kısaltma yapmamızın amacı kitap uzamasın diye kendimize şart koştuğumuz gibi i’râb konularını kısalttık çünkü biz bu konuda *Müşkilü İ’râbi’l-Kur’ân* adında bir eser yazdık. Biz bu eserde ise i’râbı tekrar etme ihtiyacı duymadık ancak i’râbın hepsini zikretmeden geçmek mümkün olmadığı için burada nadir olan kelimelerin i’râbını kolay ve anlaşılacak bir şekilde açıkladık.”¹⁵⁷

4-) Mekkî’nin bu eserinde takip ettiği bir diğer yöntem ise sağlam delillerden alıntı yapmak ve eserin uzamaması için senedleri zikretmemektir. Bununla ilgili olarak: “Bu kitabı telif ederken gücümün yettiği kadar şâz -kural dışı- olmayan tefsirlerden alıntılar yapmaya çalıştım. Peygamber’den (s.a.s.) bana ulaşan rivâyetlerden kendime bir yol bulmaya çalıştığım gibi sahih olan farklı rivâyetlerden de alıntılar yaptım. Bunu yaparken de alınması ve ezberlenmesi kolay olsun diye senedleri almaktan kaçındım.”¹⁵⁸ demektedir.

¹⁵⁶ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 1/72-73.

¹⁵⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 12/1068.

¹⁵⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 1/72-73.

5-) Mekkî'nin tefsir yaparken takip ettiği yöntemlerden biri de sûreyi belirli âyetler grubunda verdikten sonra bu âyetlerden de parça parça manayı yorumlayarak hadislerden, sahâbe ve tâbiîn sözlerinin sahih ve meşhur olanlarından delil getirmektedir.

Burada öncelikle Mekkî'nin kullandığı kaynaklar ve bu kaynakları kullanma yöntemleri örnekleriyle birlikte açıklanmıştır. İlk ana kaynaklar Kur'ân, Peygamber'in (s.a.s.) hadisleri, sahâbe, tâbiîn ve selevin sahih sözleridir. Bunlar ayrıca aşağıda detaylandırılmıştır. Bunlar dışında müfessirlerden, nahivcilerden, lügat âlimlerinden, fakihlerden vb. birçok ilim alanlarından alıntılar yapmıştır. Kendisi de mukaddimesinde yararlandığı âlim ve eserleri açıklamaktadır.¹⁵⁹

Mekkî'nin en çok alıntı yaptığı âlim ve eserlerde kullandığı yöntemler, Kur'ân'ı Kur'ân'la, Kur'ân'ı hadisle, Kur'ân'ı sahâbe ve tâbiîn sözleriyle, Kur'ân'ı lügat ve diğer ilimlerle ilişkilendirirken kullandığı yöntemler ayrı başlıklar altında örnekler getirilerek açıklanması yapılmıştır.

2.1.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklar

Öncelikle Mekkî'nin en çok alıntı yaptığı tefsir âlimleri, lügat ve nahiv âlimleri sırayla verilip bu âlimlerin görüşlerinden faydalanırken kullandığı yöntemler açıklanmıştır.

1-) Mekkî'nin bu eserde en çok Ebû Bekir el-Udfûvî'den alıntı yaptığı önceden geçmişti. Bundan ziyade Mekkî, Kayravan'da Udfûvî'den bizzat ders aldığı için yaptığı alıntılar sadece *el-İstiğnâ* eseriyle sınırlandırılmaz. Hem ondan ders aldığı birçok ilmi hem de ondan duyduğu sözleri eserinde kullanmıştır. Mekkî kendisi de hocasının kitabının birçok ilmi kapsadığını ve ondan çokça alıntı yaptığını mukaddimesinde belirtmiştir: “Bu kitabın çoğunu üstadım Ebû Bekir el-Udfûvî'nin Kur'ân ilimlerinden yaklaşık olarak üç yüz parçayı kapsayan *el-İstiğnâ* diye isimlendirmiş olduğu kitabından aldım...”¹⁶⁰ Ancak alıntı yaptığı çok az yerde hocasının ismiyle nispette bulunmaktadır.¹⁶¹

¹⁵⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/74.

¹⁶⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/74.

¹⁶¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 3/713

3-) Mekkî'nin bu eserinde çokça faydalandığı bir diğer müfessir ise İbn Abbas diye de meşhur olan Abdullah b. Abbas'tır (ö.68). İbn Abbas bizzat Peygamber'in (s.a.s.) yanında bulunmuş, Kur'ân'ın nazil olduğu ortamda yetişmiş ve âyetlerin mahiyetini en iyi bilenlerin başında gelmektedir. Bilindiği üzere İbn Abbas'ın yazdığı belli bir tefsiri bulunmamakla beraber tefsirini yaptığı âyetler sonraki nesillere rivâyet yoluyla ulaşmıştır. Ona nispet edilen sahih görüşler ondan sonraki âlimlerin eserlerinde görülebilmektedir. İbn Abbas'ın görüşlerinden de farklı metotlarla yararlanmaktadır:

a-) Mekkî, İbn Abbas'ın âyetleri tefsir etmesindeki görüşlerinden oldukça fazla yararlanmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “(صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ...)” *‘Nimetine erdirdiklerinin yoluna.’*¹⁶⁸ [وقال ابن عباس: "هم أصحاب موسى قبل أن يبدلوا".]¹⁶⁸ İbn Abbas dedi: Hz. Musa kavminin değişmeden önceki hali.”¹⁶⁹ Buna benzer daha birçok yerde İbn Abbas'ın rivâyetlerine yer vermektedir.¹⁷⁰

b-) Mekkî bazen de İbn Abbas'tan bir âyet veya kelime hakkında farklı manalara gelen rivâyetler getirmektedir. Şu örnekte olduğu gibi: “(وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ)” *‘Çimlenen taneler ve hoş kokulu bitkiler var.’*¹⁷¹ [قال ابن عباس كل ريحان في القرآن فهو رزق وهو] *‘Çimlenen taneler ve hoş kokulu bitkiler var.’*¹⁷¹ İbn Abbas diyor ki Kur'ân'daki tüm (الريحان) kelimeleri rızık demektir. Dahhâk (ö.105) ve Mücâhid de bu görüştedir. İbn Abbas başka bir rivâyette ise (الريحان) koku demektir. Başka bir rivâyette ise ziraatın yeşilliği demektir.”¹⁷²

4-) Mekkî'nin faydalandığı bir başka müfessir ise tâbiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid'tir. Mekkî'nin onun sözlerinden çokça alıntı yaptığı bazen âyetleri yorumlamasında, bazen âyetlerin farklı okunuşlarında, bazen de fıkhi hükümlerde yaralandığı görülmektedir. Misal olarak şu âyetin yorumunda Mücâhid'in sözüne de yer vermektedir: “(وَكَاثِرًا مِنْ قَبْلِ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا ...)” *‘Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken...’*¹⁷³ [قال مجاهد: "كانوا يقولون: اللهم ابعث لنا هذا النبي يفصل بيننا وبين الناس، فلما بعث كفروا"]¹⁷³

¹⁶⁸ el-Fâtiha 1/7.

¹⁶⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/113.

¹⁷⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/716, 1/720-721-722...

¹⁷¹ er-Rahmân 55/12.

¹⁷² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 11/409-410.

¹⁷³ el-Bakara 2/89.

"[به] Mücâhid ise şöyle diyor: Onlar diyorlar ki Allah'ım bize bir Peygamber gönder bizimle diğer insanların arasını ayırsın. Allah, Peygamber gönderince de onu inkâr ediyorlar."¹⁷⁴ Bunun gibi daha birçok örnek verilebilmektedir.¹⁷⁵

5-) Mekkî tâbiîn müfessirlerden biri olan Katâde'den (ö.117) de çokça alıntı yapılmaktadır. Yeri geldiğinde onun da sözlerine eklemeler yaparak kimi yerde de olduğu gibi aktarmaktadır. Örnek olarak Âl-i İmrân sûresinde şöyle alıntı yapılmaktadır: “(وَلَا قَالَ [قَالَ] 176 ‘Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma!’ (تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا قَتَادَةُ: قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ(ص): يَا لَيْتَنَّا نَعْلَمُ مَا فَعَلَ إِخْوَانُنَا الَّذِينَ قَتَلُوا يَوْمَ أَحَدٍ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ (وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا) الْآيَةَ. Katâde bu konuda diyor ki: Peygamber'in (s.a.s.) sahâbelerinden bir adam dedi ki keşke bugün öldürülen kardeşlerimizin ne yaptıklarını bilebilseydik. Bu sözler üzerine Allah, ‘Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma!’ âyetini nazil etti.”¹⁷⁷ Bunun dışında daha birçok yerde Katâde'den alıntılar yapılmaktadır.¹⁷⁸

6-) Mekkî'nin fazlaca alıntı yaptığı diğer bir müfessir ise yine tâbiînlerden Dahhâk olarak meşhur olan Ebü'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim'dir. Mekkî diğer müfessirlerde olduğu gibi birçok ilimden Dahhâk'a nispet yaparak alıntılar yapılmaktadır. Bunlardan bir örnek verilecek olursa: “(وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ) ‘Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın.’¹⁷⁹ [قَالَ الضَّحَّاكُ: كَانَ أَهْلُ الْجَاهِلِيَّةِ يَسْتَسِرُّونَ بِالزَّانِي وَبِزَوْنِهِ سِرًّا] 179 Dahhâk dedi: Cahiliye dönemindekiler zinanın üzerini örtüyorlar ve bunu helal bir sır olarak görüyorlardı. Allah bu âyetle gizli olan ya da açıkça yapılan zinanın haram olduğunu bildirdi.”¹⁸⁰

Mekkî'nin faydalandığı müfessirler elbette bunlarla sınırlı değildir. Burada Mekkî'nin en çok faydalandıklarından birkaç tane zikredilerek ve alıntı yaptığı konulardan birer örnek verilerek konunun anlaşılması sağlanmaya çalışıldı. Detaylı bilgiler için eserde oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Bunlardan başka İbn Sellâm,

¹⁷⁴ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/346.

¹⁷⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/171, 1/180, 1/607, 2/6...

¹⁷⁶ Âl-i İmrân 3/169.

¹⁷⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 2/229.

¹⁷⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/171, 2/9, 2/22...

¹⁷⁹ el-En'âm 6/151.

¹⁸⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 3/617.

Ferrâ', Ebû Ubeyde, İbn Kuteybe, Zeccâc (ö.311), Ebû Ca'fer Nehhâs gibi âlimler ve lûgat, nahiv, tarih kitaplarından da yararlanmaktadır. Ayrıca Müberred'in (ö. 286) *el-Kâmil fi'l-edeb* ve *el-Muktedab* eserlerinden¹⁸¹ faydalanmaktadır. Mekkî eserinin mukaddimesinde lûgat ve tefsir âlimlerinden yararlandığını şöyle açıklamaktadır: "Ben bu eserde nadir, garîb ve gizli olan ilimleri açıklamakla birlikte Ebû Ca'fer et-Taberî'nin telifi olan *Câmi'u'l-beyân* kitabından eklemelerde bulundum, Ebû Ca'fer Nehhâs'ın kitaplarından tercihlerde bulundum, Ebû İshâk Zeccâc, İbn Abbas, İbn Sellâm, Ferrâ', Kur'ân ilimleri kitaplarından, tefsir, meâni, müşkilü'l-Kur'ân, garîbu'l-Kur'ân, kitaplarından yararlandım. Ben Kur'ân ilimleri alanında meşhur olarak rivâyet edilen eserlerden yaklaşık olarak bin veya daha fazla telifat içinde seçimler yaparak bu kitabı yazdım."¹⁸²

7-) Mekkî bu eserinde lûgat ve tefsirci olarak bilinen Ebû Ca'fer Nehhâs'ın *İ'râbü'l-Ḳur'ân* ve *Me'âni'l-Ḳur'ân* eserlerinden fazlaca yararlanmıştır. Nehhâs, Mekkî'nin hocalarından biri olan Ebû Bekir el-Udfûvî'nin hocasıdır. Udfûvî, ona atıfta bulunmadan direk onun sözünü getirmiş olup bazen ona katıldığını bazen de onun görüşünü tercih etmediğini belirtmektedir. Mekkî de Nehhâs'tan alıntı yaparken eserin ismini zikretmeksizin sözü ondan aldığını belirtmektedir. Şu misalde olduğu gibi: "(وَمَا النَّحَاسُ: أَنَّهُ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مَعْنَاهُ: الضَّجِيجُ وَ الصِّيَاحُ، مِنْ قَوْلِهِمْ: "صَدَّ وَحَكِي" [Beytullah'ın yanında onların namazı ıslık çalmak ve el çırpmaktan ibarettir.]"¹⁸³ Nehhâs şöyle dedi: Onun manası şöyle olabilir: Söyledikleri şeyin gürültüsü ve bağıırışıdır."¹⁸⁴ Müellifin bu örnekte Nehhâs'ın manayı açıklamasıyla beraber farklı bir kelimeyi burada kullanılan kelimeye örnek getirmesine değindiği görülmektedir. Bunun dışında daha birçok yerde Nehhâs'tan alıntılara rastlanmaktadır.¹⁸⁵

8-) Mekkî ayrıca dil bilimcilerin sözlerinden de çokça yararlanmaktadır. Özellikle Ferrâ'dan çokça faydalanmaktadır. Bazen dil tartışmaları alanındaki tercihlerini zikrederek ona katıldığını belirtirken bazen de görüşleri yorumlayarak verme yöntemini

¹⁸¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*. Örnekler için bkz. 3/215, 3/400...

¹⁸² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/74-75.

¹⁸³ el-Enfâl 8/35

¹⁸⁴ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 4/547.

¹⁸⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 2/146, 2/507, 4/318...

bakımından olsun gerek Arap dilindeki konumu ve kullanımı olsun gerek sarf ve nahiv olsun diğer daha birçok konuda alıntı yapmaktadır. Örnek olarak: “وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً” (Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.¹⁹² قوله: (نُسْقِيكُمْ) وقال الخليل وسيبويه: سقيته [Size] [ناولته، وأسقيته جعلت له سقيا. وقوله: (مِمَّا فِي بُطُونِهِ) يذهب سيبويه أن العرب تخبر عن الأنعام بخبر الواحد. içiriyoruz) sözü için Halîl ve Sîbeveyhi şöyle diyorlar: Ona su verdim, ona su ihtiyacını karşılaması için su verdim. (hayvanın karnında) sözünde ise Sîbeveyhi şöyle diyor: Araplar hayvanları tek bir haberle anlatmaya çalışıyorlar.”¹⁹³ Bunun dışında daha birçok yerde bu iki dil bilimciden faydalanmaktadır.¹⁹⁴

12-) Mekkî genellikle nakli rivâyetler yaptığından Basralı ve Kûfeli ekollerin görüşlerine yer vermektedir. Basralı ve Kûfeli ekollerin fikirlerine yer vermektedir. Örnek olarak Kûfelilerin şu âyetin kıraâtı ve manasıyla ilgili olarak: “(فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ) Allah, اقرأ الكوفيون: "لا يهدي" بفتح الياء. ومعني قراءة [195] 'yoldan çıkardığı kimseyi hidâyete erdirmez. [الكوفيين: فإن الله لا يهدي من أضله، أي: من أضله الله لا يهديه، أي: من سبق في علمه له الضلالة فإنه لا يهديه الله. Kûfeliler “ي” harfini fetha ile okudular. Kûfelilerin böyle okumasında şöyle bir mana ortaya çıkıyor: Allah, saptırdığını doğru yola iletmez yani Allah kimi saptırırsa onu doğru yola iletmez. Kim daha önce bilerek sapmışsa Allah onu doğru yola iletmez.¹⁹⁶ Basralıların şu âyetin manasıyla ilgili görüşleri: “(أَلَا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ) Kendine cahilce kötülük edenden başka’¹⁹⁷ [ضرب فلان الظهر والبطن. "أي: في الظهر والبطن فلما حذف] 197 'edenden başka' Basralılar buradaki âyeti şu örnekle açıklamaya gitmişler: Birisi sırtına vurdu. Yani buradaki örnekte الظهر والبطن olması gerekirken سفه في hazfedildiğinden harekesi nasb olmuştur. Bunun gibi âyette geçen سفه في ibaresinin manası "في" hazfedildiğinden nasb olarak gelmiştir.”¹⁹⁸ ifadeleriyle delil getirmektedir.

¹⁹² en-Nahl 16/66.

¹⁹³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 6/171.

¹⁹⁴ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/460, 1/693, 3/143, 3/257, 3/604...

¹⁹⁵ en-Nahl 16/37.

¹⁹⁶ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 6/133.

¹⁹⁷ el-Bakara 2/130.

¹⁹⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/453.

13-) Mekkî bu İslami kaynakların yanında bir de tarih, siyer ve megâzî eserlerinden de yararlanmaktadır. En çok alıntı yaptığı ise siyer ve megâzî müellifi olarak bilinen İbn İshâk'tır (ö.151). Mekkî, Fîl sûresinde Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmaya gittiği kıssayı İbn İshâk'tan nakletmekte ve şöyle demektedir: “İbn İshâk ve diğer tarihçiler Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmaya gitme sebebini uzun hikâyeler şeklinde zikretmişler. İnşallah ben burada manayı kısaltarak anlatacağım.”¹⁹⁹

Mekkî'nin alıntı yaptığı tefsir, nahiv, lügat, tarih vb. kaynaklar bunlarla sınırlı değildir. Mekkî bu eserinde burada dile getirilmeyen daha birçok sahâbe, tâbiîn, müfessir, nahivci, dil bilimci ve pek çok mutekaddimun âlimin sözlerine yer vermektedir. Burada Mekkî'nin en çok faydalandıklarından birkaç tane zikredilerek alıntı yaptığı konulardan birer örnek verildi.

Mekkî'nin Kur'ân'ın tefsirini yaparken takip ettiği yöntem; Kur'ân'dan, Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinden, sahâbe ve tâbiînlerin sözlerinden alıntı yaparak, münasip rivâyet ve görüşlerden faydalanarak âyeti açıklamaktır. Bununla beraber tefsir yaparken fıkhi konulara yer vermek, nahiv konularını açıklamak, dilsel problemlere değinmek gibi yöntemlerle âyetleri yorumlamaktır. Bu yöntemler aşağıdaki başlıklar altında örneklerle detaylandırılmıştır.

2.1.1.2. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Kur'ân'ın en büyük müfessiri Kur'ân âyetleridir. Yani bazı âyetler birbirini açıklamakta olup en sağlam ve güvenilir manayı vermektedir. Mekkî'nin kullandığı yöntemlerin başında bu gelmektedir. Âyeti âyetle tefsir ederken farklı yöntemler kullanmaktadır:

1-) Âyetin manasına başka bir âyeti delil getirerek açıklamaktadır. Örnek olarak: “أَيُّ لَا يَغْمُكُ [Kim de inkâr ederse artık onun inkârı seni üzmesin.]”²⁰⁰ (وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنُكَ كُفْرُهُ) “يا محمد كفر من كفر و لم يؤمن، فإن رجوعه إلي الله فيخبره بسوء عمله ويجازيه عليه، وهذا مثل قوله: (...فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ...)” Yani: Ey Muhammed (s.a.s.) kâfir olanlar ve inanmayanlar için

¹⁹⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 12/982.

²⁰⁰ Lokmân 31/23.

üzölme. Allah'a döndükleri zaman, Allah onlara kötülüklerini haber verir ve bunun karşılığını verir. Yüce Allah'ın şu sözünde olduğu gibi: 'O halde onlar için üzülerek kendini helâk etme.'²⁰¹ Şeklinde mananın daha iyi anlaşılması için âyeti delil getirmektedir.²⁰²

2-) Mekkî âyetleri birbiriyle tefsir ederken başka sûrelerde geçen genel ifadeleri âyetlerle detaylandırma metoduyla anlatmaktadır. Şu âyetin tefsirinde olduğu gibi: 'أي: يستعجلك [(Evet!) Onlar senden azabı çabuklaştırmanı istiyorlar.'²⁰³ يا محمد هؤلاء المشركون بالعذاب، وهو قوله: (وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حَجَارَةً مِنْ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ). Yani: Ey Muhammed (s.a.s.) bu müşrikler senden azabı çabuklaştırmanı istiyorlar. Allah'ın şu âyetinde olduğu gibi: 'Hatırla, bir de şöyle diyorlardı: "Allah'ım! Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise gökten üzerimize taş yağdır veya bize acı veren bir azap gönder!'"²⁰⁴ Mekkî burada önceki âyeti açıklamak için bir sonraki âyetin detaylı manasını kullanmaktadır.²⁰⁵

3-) Mekkî hüküm belirten genel âyetleri birbiriyle tefsir etme metodunu da kullanmaktadır. Bakara sûresinde geçen boşanan kadının üç âdet dönemi beklemesindeki hükümle ilgili olarak: 'وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ...' (Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet sûresince beklerler.'²⁰⁶ Mekkî boşanan kadınlar kelimesine has olarak Ahzâb sûresindeki şu âyeti delil getirmektedir: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا (نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَتَّعُوهُنَّ وَسِرَّخُوهُنَّ سِرَّاحًا جَمِيلًا) 'Ey iman edenler! Mümin kadınlarla evlenme akdi yapıp da sonra, birleşmeden onları boşadığınızda onlar üzerinde, hesaplayıp bekleteceğiniz bir iddet hakkınız yoktur. Onları bir şeyler vererek memnun ediniz ve güzellikle boşayınız.'²⁰⁷ Mekkî diyor ki: Ahzâb sûresindeki bu âyet, Bakara sûresindeki âdet bekleme süresini cimâ'ya²⁰⁸ has kılmıştır. Yani cimâ' yoksa âdet beklemede yoktur. Aynı şekilde Ahzâb sûresindeki bu âyet özel

²⁰¹ Fâtır 35/8.

²⁰² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/140.

²⁰³ el-Ankebût 29/54.

²⁰⁴ el-Enfâl 8/32.

²⁰⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/46. Ayrıca bkz. 3/669, 9/523...

²⁰⁶ el-Bakara 2/228.

²⁰⁷ el-Ahzâb 33/49.

²⁰⁸ Cimâ': Kadın ve erkek arasında cinsî münasebeti ifade eden fıkıh terimidir.

olarak Talâk sûresindeki şu âyeti de açıklamaktadır: (وَالَّذِي يَنْسَنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ إِنْ ارْتَبْتُمْ) ‘Kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlar ile âdet görmeyenler hakkında tereddüt ederseniz onların bekleme sûresi üç aydır.’²⁰⁹ Mekkî diyor ki: Ahzâb sûresindeki bu âyet, eğer cimâ’ olursa üç aylık bekleme süresinin bu iki sınıf için geçerli olacağını açıklıyor...’’²¹⁰

4-) Mekkî’nin bu bağlamda kullandığı yöntemlerden biri de nâsih-mensûh âyetleri birbiriyle tefsir etmesidir. Secde sûresinde Peygamber’in (s.a.s.) müşriklerle sırt çevirmesini emreden âyetin, müşriklerle savaşı emreden âyetle nâsih edildiğini şöyle açıklamaktadır: “أَيُّ: عَنْ هَؤُلَاءِ [’Artık sen onlara aldırma ve bekle.’²¹¹] فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَانْتَظَرُ...”) ‘فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ...’ (الآية، قال ابن المشركين. وهذا منسوخ نسخة آية السيف قوله جل ذكره: (...فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ...)) Yani birinci âyetle Allah, Peygamber’e (s.a.s.) müşriklerden yüz çevirmesini buyuruyor. Bu âyet kılıç âyetiyle nâsih edilmiştir. Yüce Allah’ın şu âyet-i kerimesiyle: ‘Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün.’²¹² İbn Abbas ve diğer müfessirlerin görüşü bu yöndedir.’²¹³

Mekkî’nin Kur’ân’ı Kur’ân ile tefsir yaparken âyetlerin genel manasını âyetle açıklama, hüküm bildiren âyetlerin âyetle açıklama, mensûh olan âyeti nâsih âyetiyle açıklama gibi konularda kullandığı yöntemler örneklerle açıklandıktan sonra şimdi hadislerle âyetleri açıklama metoduna geçilecektir.

2.1.1.3. Kur’ân’ın Hadisle Tefsiri

Sağlamlılık bakımından Kur’ân’dan sonra sünnet gelmektedir. Çünkü Peygamber (s.a.s.) Kur’ân’ı hem anlatarak hem yaşayarak bir nevi uygulamalı olarak tefsir etmiştir. Sahâbeler anlamadıkları âyet veya hükümleri bizzat Peygamber’den (s.a.s.) öğrenmişlerdir. Mekkî’de bu eserinde hadislerden oldukça fazla alıntı yapmıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi anlaşılması ve ezberlenmesi kolay olsun diye senedleri zikretmeden hadislerin metinlerini tek zikretmektedir. Hadisleri farklı şîğalarla şöyle “روي... ويروى...”

²⁰⁹ et-Talâk 65/4.

²¹⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/255-256.

²¹¹ es-Secde 32/30.

²¹² et-Tevbe 9/5.

²¹³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/182.

"وفي الحديث... وعن النبي... وقال... (ص)" zikretmiştir. Hadislerin senedlerine bakmaksızın sahih, zayıf, mevzu hadisleri delil getirmekle beraber eser ve rivâyetleri de senedlerinden dolayı eleştirip veya reddetmeden zikretmiştir. Müellif tefsirinde hadisleri farklı yöntemler ve konularda kullanmaktadır:

1-) Mekkî *el-Hidâye* adlı bu eserinde hadisleri bazen âyetin yorumlanmasında bazen manası kapalı olan kelimeleri açıklamada vb. konularda oldukça fazla kullanmaktadır. Örnek olarak Mekkî şu âyetin açıklamasını hadisle detaylandırmaktadır: “(اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى) ‘Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; en güzel isimler O’na aittir. [قال النبي (ص): لله تسعة وتسعون اسماً: مائة إلا واحدة من أحصاها دخل الجنة. أي: من حفظها.]”²¹⁴ ‘Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: Yüce Allah’ın doksan dokuz ismi var: yüzden bir eksik kim bunları sayarsa cennete girer.’ Yani ezberlerse.”²¹⁵ Mekkî bu âyette manayı açıkladıktan sonra Allah’ın isimleriyle ilgili olarak senedlerini zikretmeden hadisi Peygamber’e (s.a.s.) dayandırmaktadır. Bunun gibi daha birçok yerde hadislerle manayı güçlendirmektedir.

2-) Mekkî’nin hadislerle âyetleri yorumlarken takip ettiği yöntemlerden bir diğeri Kur’ân’ın manasıyla aynı olan ve o âyeti açıklayan hadisleri delil getirmektir. Örnek olarak: “(وَلِيَحْمِلَنَّ أَنْفَالَهُمْ وَأَنْفَالاً مَعَ أَنْفَالِهِمْ) ‘Onlar mutlaka kendi günah yükleriyle birlikte başka yükler de yüklenecekler.’”²¹⁶ [من دعا إلى ضلالة كتب عليه وزرها ووزر من عمل بها ولا ينقص] “في حديث: ”من دعا إلى ضلالة كتب عليه وزرها ووزر من عمل بها ولا ينقص“ [منه شيء.]”²¹⁷ Bu hadisle Mekkî âyetin manasında kastedilenlerin kimler olduğunu açıklamaktadır.

3-) Mekkî’nin hadisleri delil getirirken takip ettiği yöntemlerden biri de bazı ayrıntılı âyetlerin manasını pekiştirmek ve anlaşılır kılmak için birçok delil getirmektir. Örnek olarak Ahkâf sûresinde anne babaya iyilik etmek ve onlara itaatsizlikten sakınma hakkında sekiz tane ayrı hadisi delil getirmektedir: “وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا”

²¹⁴ Tâhâ 20/8.

²¹⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 7/129.

²¹⁶ el-Ankebût 29/13.

²¹⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/12.

روي ابن مسعود أن النبي (ص) سئل أي الأعمال [218] *‘İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu zahmete katlanarak taşıdı ve zorluk çekerek doğurdu.’* أفضل قال: "الإيمان بالله، والصلاة لوقتها، وبر الوالدين، والجهاد في سبيل الله". وروي أبو هريرة أن النبي (ص) قال: "ثلاث دعوات مستجابات لا شك فيهن، دعوة الوالدين، ودعوة المسافر، ودعوة المظلوم." وعن النبي (ص) أنه قال: [219] *‘İbn Mes’ud (r.a.) hangi amel daha faziletlidir diye sorduğunda Peygamber (s.a.s.) şöyle dedi: ‘Allah’a iman etmek, vaktinde kılınan namaz, anne babaya iyilik ve Allah yolunda cihad.’* Başka bir hadiste Ebu Hüreyre Peygamber’den (s.a.s.) şöyle rivâyet etti: *‘Hiç şüphesiz üç dua kabul olunur; anne babanın duası, misafirin duası ve mazlumun duası.’* Anne babaya itaatsizlikten sakınma konusunda ise Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: *‘Size büyük günahları haber vereyim mi? Allah’a şirk koşturmak, anne babaya itaatsizlik ve yemîn-i gamûstur.’* [220] Mekkî bu âyetle ilgili diğer hadisleri de zikretmektedir. Bu âyetin anlaşılması için farklı rivâyetler getirerek ve bu konunun önemini vurgulayarak konuyu delillerle ispatlamaya çalışmaktadır.

4-) Mekkî’nin hadisleri delil getirirken takip ettiği bir diğer yöntem ise tefsirin herhangi bir yönünü açıklamak veya ispat etmek için hadislerden faydalanmasıdır. Örnek olarak: *‘İnsanlar arasında (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا) öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o âyetleri alay konusu etmek için eğlendirici sözler kullanırlar.’* [221] Mekkî bu âyetteki eğlendirici sözden maksat müzik oluşunu söyleyerek hadisten delil getirmekte: [222] *‘Enes b. Mâlik Peygamber’den (s.a.s.) şöyle rivâyet etti: ‘Kim şarkı söyleyen kadın câriyenin yanına oturur onu dinlerse kıyamet günü kulaklarına kalay -ya da kurşun- dökülür.’*

5-) Mekkî bazen de fıkhi hükümlerdeki yönle hadislerden delil getirerek açıklama yöntemini kullanmaktadır. Örnek olarak: *‘Haccı ve (وَأَيُّمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ...)’*

²¹⁸ el-Ahkâf 46/15.

²¹⁹ Yemîn-i Gamûs: Geçmişteki bir hadisyle ilgili olarak kasten yalan yere yapılan yemindir.

²²⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 11/23-30.

²²¹ Lokmân 31/6.

²²² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/115-117.

umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin.’²²³ Umrenin hükmüyle ilgili olarak hadisten delil getirmekte: [روى جابر أن النبي (ص) سئل عن العمرة: أواجبة هي؟ فقال: "لا، وأن تعتمر خير لك."] Câbir’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Peygamber’e (s.a.s.) umrenin vacip mi olduğu ile ilgili soruldu. Peygamber de (s.a.s.) şöyle dedi: ‘Hayır umre yapmak senin için hayırlıdır.’ Bunun dışında farklı hadislerle de bunu pekiştirmektedir.’²²⁴

6-) Mekkî’nin hadislerle âyetleri yorumlarken takip ettiği yöntemlerden birisi de hadislerle âyetin nüzul sebebini açıklamak veya Peygamber (s.a.s.) döneminde yaşanmış bir olayı delil olarak getirmektir. Örnek olarak Ahzâb sûresinin yirmi beşinci âyetinde geçen “(وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ)” ‘Allah’ın desteği müminler için yeterlidir.’²²⁵ Bu âyetin sebebi nüzulü ile ilgili olarak Ebû Saîd el-Hudrî şöyle rivâyet ediyor: Hendek savaşı günü, - savaştan şiddetinden dolayı- öğle, ikindi, akşam, yatsı namazlarını kılamadık. Bu durum yatsı namazından sonraya kadar devam etti. Daha sonra bu âyet nazil oldu: “(وَكَفَى اللَّهُ) فَأَمْرَ رَسُولِ اللَّهِ (ص) بِلَا فِاقَامِ الصَّلَاةِ وَصَلَّى الظُّهْرَ فَأَحْسَنَ صَلَاتِهَا كَمَا كَانَ يَصِلُهَا فِي [(الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ)]” Peygamber (s.a.s.), Bilâl’e kamet getirmesini emretti ve öğle namazını öğle vaktindeymiş gibi güzelce kıldı; ikindi, akşam ve yatsı namazlarını da böyle kıldı. Her namaz için ayrı kamet getirildi.’ Aynı şekilde bu âyete Peygamber (s.a.s.) döneminde yaşanmış bu olayı da delil getirmektedir.’²²⁶

7-) Mekkî bazen de hadisin manasına âyeti delil getirmektedir. Örneğin: “(رَبَّنَا) رُوي عن النبي [روي عن النبي (ص) أنه قال: إن الدعاء هو العبادة ثم قرأ: (وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ...)]” Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: Şüphesiz dua ibadettir dedi ve şu âyeti okudu: (وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ) ‘Rabbimiz, duanı kabul et.’²²⁷ Mekkî bu âyetteki dua kelimesini ibadet manasında kullanıp Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şu hadisini delil getirmekte: [روي عن النبي (ص) أنه قال: إن الدعاء هو العبادة ثم قرأ: (وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ...)] Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: Şüphesiz dua ibadettir dedi ve şu âyeti okudu: (وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ) ‘Rabbimiz şöyle buyurdu: Bana dua edin, duanızı kabul edeyim. Bana kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler, aşağılanmış olarak

²²³ el-Bakara 2/196.

²²⁴ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 1/647.

²²⁵ el-Ahzâb 33/25.

²²⁶ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/223.

²²⁷ İbrâhîm 14/40.

cehenneme gireceklerdir!”²²⁸ Mekkî ikinci âyeti ise hadisin manasına delil olarak getirmektedir.²²⁹

2.1.1.4. Kur’ân’ın Sahâbe ve Tâbiîn Sözleriyle Açıklanması

Mekkî’nin kullandığı yöntemlerden biri de sahâbe ve tâbiînden çokça alıntı yapmaktır. Kur’ân ve sünnetten sonraki üçüncü sağlam delil ise sahâbe ve tâbiînlerin sahih olan görüşleridir. Mekkî de bazen görüşlerini onlara dayandırarak bazen de onların görüşlerini alarak âyetlerin tefsirini yapmaktadır. En çok faydalandığı meşhur sahâbeler ise: İbn Abbas, İbn Mes’ud, Ebu Hüreyre, Hz. Ali, Osman (r.anhum)... en çok yararlandığı meşhur tâbiînler ise Saîd b. Cübeyr (ö. 94), Hasan-ı Basrî (ö.110), Dahhâk, Mücâhid, Katâde... burada da yine birçok farklı yöntem kullanmaktadır:

1-) Mekkî sahâbe ve tâbiînlerden delil getirirken kullandığı yöntemlerin başında onların âyet veya herhangi bir konuyla ilgili görüşlerini tartışma veya tercihte bulunmadan olduğu gibi aktarmak gelmektedir. Bir âyet hakkında birçok görüş getirmektedir. Bakara sûresinin 255. Âyetiyle ilgili olarak: “(... وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ ...)” *‘O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır.*”²³⁰ Buradaki kürsüsü hakkında [قال ابن جبير عن ابن عباس: “... كرسية: علمه” ودل على ذلك قوله: (... وَلَا يَؤُودُهُ حِفْظُهُمَا ...)] İbn Cübeyr, İbn Abbas’tan şöyle rivâyet eder: ‘Onun kürsüsü yani onun ilmi gökleri ve yeri kapsamıştır.’ Delil olarak ise şu âyetin manasını getirmekte: *‘Onları korumak kendisine zor gelmez.*”²³¹ Mekkî, bu âyetin manasıyla ilgili olarak İbn Abbas, Ebu Hüreyre, Ebu Zer gibi sahâbelerin görüşleriyle beraber Dahhâk, Mücâhid, Hasan gibi tâbiînlerin görüşlerini de hiçbir değişiklik yapmadan olduğu gibi aktarmaktadır.”²³² Ancak ihtiyaç duyduğu zaman veya kendisine yakın olan doğru emirlerde ise tercihini belirtmektedir.²³³

2-) Mekkî’nin sahâbe ve tâbiînlerden delil getirirken kullandığı yöntemlerden bir diğeri ise bazen sahâbe görüşlerini tâbiînden önce getirmek bazen de tâbiîn görüşlerini

²²⁸ el-Mü’minûn 23/60.

²²⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 5/629.

²³⁰ el-Bakara 2/255.

²³¹ el-Bakara 2/255.

²³² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 1/847-849.

²³³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 1/794-196.

sahâbeden önce getirmektir. Örnek olarak sahâbenin tâbiînden önce zikredildiği yerlerden biri: *‘İnsanların mallarında artış olsun (وَمَا أَتَيْتُمْ مِنْ رَبٍّ لِيَرْبُؤَا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ)’* قال ابن عباس: هو الرجل يهدي الهدية [234] *diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz.* İbn Abbas şöyle diyor: O adam hediye veriyor ve ondan o hediyeden daha iyisini istiyor. Mücâhid, Dahhâk, Katâde’nin sözünün manası şöyledir: Onun sevabı ve günahı yoktur.”²³⁵ Mekkî bu âyetin manasıyla ilgili önce sahâbeden İbn Abbas’tan sonra tâbiînden Mücâhid, Dahhâk, Katâde’den delil getirerek açıklamaktadır. Diğer örnek ise önce tâbiînden daha sonra ise sahâbeden delil getirmekte şu âyette olduğu gibi: *“مَنْ الَّذِينَ فَرَّقُوا بَيْنَهُمْ وَكَانُوا شِبَعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا (لَدَيْهِمْ فِرْحُونَ يَعْنِي الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى، قاله قتادة. وقال ابن زيد: هم اليهود. وقالت عائشة وأبو [236] ‘Dinlerinde ayrılığa düşüp -her bir grubun kendindeki beğendiği- fırkalara ayrılanlardan olmayın.* Katâde’nin bu âyetle ilgili sözü şöyledir: Yani burada bahsedilenler Yahudiler ve Hristiyanlardır. İbn Zeyd ise şöyle diyor: Onlar Yahudilerdir. Hz. Aişe ve Ebu Hüreyre ise onlar Kible ehliendir diyorlar.”²³⁷ Burada ise önce tâbiînden Katâde ve İbn Zeyd sonra ise sahâbelerden Hz. Aişe ve Ebu Hüreyre’den delil getirerek bu âyeti açıklayarak tâbiînlerin sözünü tercih etmiş olduğu görülmektedir. Bazen de hiç kimseye nispet etmeden şu siğalarla naklediyor: "قيل، روي، ذكر وغير ذلك." Bu eserde bu siğalarla delil olarak getirilmiş birçok örnek bulunmaktadır.

3-) Mekkî’nin sahâbe ve tâbiînlerden delil getirirken kullandığı yöntemlerden biri de tefsirin amacını belirtmek, âyetin manasını açıklamak, âyetteki kıraât farklılıklarını göstermektir. Ayrıca âyetin i’râbını izah etmek, fıkhi yönünü ve sebep-i nüzulünü belirtmek gibi konularda sahâbe ve tâbiînin görüşlerine yer vermektedir. Mekkî, Rahmân sûresinde bu konu hakkında hem sahâbe hem de tâbiînin görüşlerini şöyle belirtmekte: *‘Yeşil, hârikulâde güzel yastıklara yaslanmışlardır.’*²³⁸ أي: يتكى هؤلاء أصحاب الجنتين الثابيتين علي رفرف خضر وعبقري حسان وهي رياض الجنة جمع رفرفة قاله [مجاهد... والعبقري الطنافس. وعن مجاهد أنه الديباج وهو جمع، واحده عبقرية. وقال ابن عباس: العبقرى الزرابي،

²³⁴ er-Rûm 30/39.

²³⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/98.

²³⁶ er-Rûm 30/32.

²³⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/94.

²³⁸ er-Rahmân 55/76.

[وهو قول قتادة. وقال ابن جبير هي الزرابي. وقال ابن زيد هي الطنافس. Yani o iki cennetin sahibi kişi, cennet bahçesinin huzur veren yerinde güzel halılar ve yemyeşil yastıklara yaslanmışlar. Buradaki “رُفْرَف” ج “رُفْرَفَة” çoğuludur bu Mücâhid’in sözüdür... العبقري ise kadifemsi halı demektir. Mücâhid ‘bu kelime çoğuldur tekili ise عبقرية’dir manası ise saf ipek kumaştır,’ İbn Abbas ise bunun manası ‘halı’ demektir. Katâde’nin görüşü de böyledir. İbn Cübeyr’de halı demek, İbn Zeyd ise kadifemsi halı demektir.”²³⁹ Mekkî bu âyetin manasını açıklamak için hem sahâbe hem de tâbiînlerin görüşlerini getirerek tefsir ettiği gibi kelimelerin kökeni ve tekilleri gibi gramer konularında da görüşlerine yer vermektedir.

4-) Mekkî bazen de muhkem olan âyetleri açıklamak için sahâbe ve tâbiînlerin görüşlerini getirerek bu âyetleri yorumlamaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ”) (لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ ‘Yardım isteyenlere ve yoksullara mallarından belli bir pay ayırırlardı.’²⁴⁰ ...وهذه الآية محكمة... قالوا في المال حق سوى الزكاة. وقال الضحاك وغيره: هذه الآية منسوخة بالزكاة. قال [الضحاك نسخت الزكاة كل صدقة في القرآن. وللعلماء في المحروم ثمانية أقوال: ... Bu muhkem bir âyettir... Denildi ki zekâtтан hariç malda ihtiyaç sahiplerine verilmesi gereken bir hak vardır. Dahhâk ve diğer bazı âlimler bu âyetin hükmü zekât âyetiyle kaldırılmış demektir. Dahhâk, zekât Kur’ân’daki bütün sadakaları nâsih etmiş demektir. Mekkî bu âyette geçen المحروم kelimesi için âlimler arasında sekiz farklı görüş var deyip hepsini saymaktadır.”²⁴¹

Buraya kadar Mekkî’nin ana kaynakları olan Kur’ân, hadis, sahâbe ve tâbiînlerden alıntı yaparken veya onların sözlerinden delil getirirken kullandığı yöntemlerden örnekler verilerek bahsedildi bundan sonra ise nahiv, lügat ve belagat konularıyla tefsirini ilişkilendirirken takip ettiği yöntemler örnekler getirilerek incelenmiştir.

²³⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 11/440-441.

²⁴⁰ *ez-Zâriyât* 51/19.

²⁴¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 11/277-280.

2.1.1.5. Kur'ân'ı Lügat ve Nahiv Konularıyla İlişkilendirmesi

Kur'ân'ın manasının iyi anlaşılması ve şerh edilebilmesi için Arapçadaki nahiv ve dil konuları büyük önem taşımaktadır. Bunun için Mekkî büyük bir dikkatle dil bilimsel emirleri, kelimelerin kökünü, sarf açısından incelemesini ve bunun mana bakımından âyete bağlılığını açıklamaktadır. Aynı şekilde nahiv ve kıraât meselelerine bağlı değişik manaların ortaya çıkmasına ve âyetlerin nahiv açısından karşılaştırılmasına da deliller getirmektedir. Ayrıca Mekkî eserinde Araplar kelimeleri nasıl tanıtıp kullanmışlarsa ona bağlı kalmaya çalışmakta olup bununla ilgili şöyle demektedir: “Araplar arasında tanınan veya bilinen bir kelimeyi delil olmadan değiştirmek hoş bir şey değildir. Eğer ki bu kelime hakkında delil varsa olduğu gibi almak gerekir.”²⁴² Mekkî lügat ve nahiv konularını da pek çok yöntemle aktarmaktadır.

1-) Mekkî'nin lügat ve nahiv konularında takip ettiği yöntemlerin başında nahiv açısından âyetin i'râbı, i'râb değişikliklerinin manaya kattığı anlamları ve i'râb nedeniyle ortaya çıkan Kur'ân'ın farklı kıraâtlarda okunması gibi i'râb konularına dil bilimciler ve nahivcilerden deliller getirerek tefsiri anlaşılır kılmak gelmektedir. Örnek olarak: “وَكَانَ أَيْ مَحْمُودًا فِيمَا كَفَلَهُ، غَيْرَ مَقْصُرٍ. وَ "مرضي" [*Ve rabbinin rızâsına ermişti.*”²⁴³ (عَنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا [مفعول، والأصل فيه عند سيبويه. "مرضو" ولكن أبدلوا من الواو ياء لأنها أخف... Yani garanti ettiği övgüye, çok layık olan şeye eksiksiz bir şekilde ulaşacak. Bu âyette geçen (مرضي) kelimesi meful konumundadır ve bunun aslı Sîbeveyhi'ye göre “مرضو” şeklinde gelmektedir. Fakat kolaylık olsun diye (و) harfi, (ي) şeklinde değiştirilmiştir...”²⁴⁴ Mekkî bu âyetin açıklamasında nahiv konusunda ilim sahibi kimselerin görüşlerini getirerek i'râbı açıklamaktadır.

2-) Mekkî'nin lügat ve nahiv konularında takip ettiği yöntemlerden bir diğeri ise bazı kelimelerin Arap dilinde kullanılmasına örnek getirmektir. Şu âyette olduğu gibi: “أَيُّ: وَمَا يَكْفُرُ بِأَدْلَتِنَا وَحُجَّتِنَا إِلَّا كُلُّ غَادِرٍ عَنِيْدٍ... والختر عند العرب أشد [*Hıyanete gömülmüş nankörler topluluğundan başkası âyetlerimizi inkâr etmez.*”²⁴⁵

²⁴² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/309.

²⁴³ Meryem 19/55.

²⁴⁴ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 7/67.

²⁴⁵ Lokmân 31/32.

atılmış aynı şekilde (و) 'ın yerine kendinden önceki harfin harekesini kesra yapan sakin (ي) getirilmiş. Şu iki kelimedede olduğu gibi: "مِيزَانٌ وَمِيعَادٌ" bu iki kelimenin kökü şu şekilde: "الْوَعْدِ وَالْوَزْنِ" gelmektedir."²⁵² Mekkî bu âyette geçen kelimenin manasının daha iyi anlaşılması için kelimenin hangi vezinden geldiğini ve kelimenin aslının ne olduğunu farklı kelimelerden örnekler getirerek açıklamaktadır. Benzer başka bir örnekte ise: "(وَلَا... يُقَالُ: أَشْطٌ [أَشْطٌ يُشِطُّ] 'Doğruluktan sapma, bize de doğru yolu göster.'"²⁵³ (تَشْطُطُ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ...denildi ki: "أَشْطٌ يُشِطُّ" Hüküm veya sözde zulmetmek manası varsa bu şekilde gelir. Uzaklaşma manası varsa "وَشْطٌ يَشِطُّ وَيَشِطُّ إِذَا بَعْدَ. bu şekilde gelir."²⁵⁴ Mekkî bu âyette de kelimenin iki farklı anlama gelebileceğini çekimiyle birlikte cümleye katacakları anlamları detaylıca anlatmaktadır. Bunun dışında Mekkî yeri geldikçe farklı vezinlerde ve sarf konularından oldukça fazla örnekler getirip bu yöntemle tefsirin manasının anlaşılmasını sağlamaktadır.²⁵⁵

5-) Mekkî'nin lügat ve nahiv konularında takip ettiği yöntemlerden biri de nahiv ve dil bilimsel kaideleri kendi görüşüne göre tercih etmek veya yerine göre kısaltmaktır. Özellikle lügatta sabit ve meşhur olanları tercih etmekte olup Arapçada geçen garîb, şaz ve Kur'ân âyetinin lafızlarına uygun olmayan, Kur'ân âyetlerine zıt düşenleri ise tercih etmemektedir. "يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذْلَ" "Şöyle diyorlar: Hele Medine'ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak!"²⁵⁶ [وحكى الفراء: "...وَحكى "لَيُخْرِجَنَّ (الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذْلَ)" بنصب "الأذل" على الحال وفتح الياء وضم الراء من ليخرجن، وهو بعيد... (وحكى Ferrâ şöyle ... [سبويه: دخلوا الأول فالأول، بالنصب على الحال] ، وهذه أشياء شاذة لا يقاس عليها القرآن. anlatmakta: Bu âyeti (لَيُخْرِجَنَّ) şeklinde getirmekte olup "الأذل" hâl olduğundan nasb kabul etmektedir. "ليخرجن" kelimesindeki (ي) harfini fethâlî, (و) harfini ise dammeli kabul etmekte ancak bu görüş doğru değildir... Bu görüşlerde belirtilen örnekler kural dışı olup Kur'ân bunlarla kıyas edilemez."²⁵⁷ Mekkî bu âyetin açıklamasında olduğu gibi bazı görüşleri kabul etmeyip reddetmektedir.

²⁵² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/132.

²⁵³ Sâd 38/22.

²⁵⁴ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/26.

²⁵⁵ Örnekler için ayrıca bkz. Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/108.

²⁵⁶ el-Münâfikûn 63/8.

²⁵⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 12/35-37.

2.1.1.6. Kur'ân'ın Belagat Konularıyla Açıklanması

Mekkî'nin bu eserinde takip ettiği yöntemlerden biri de âyetin manasının anlaşılması için Kur'ân'daki belagat kaidelerine özen göstermektir. Bu eserde belagat kaidelerini farklı yöntemlerle kullanmaktadır. Özellikle meâni ilminin üsluplarından olan; istifham, takrir, tevbih (azarlama), tebkî (kınama) gibi konulardan yararlanmakta olup ayrıca kinaye, mecaz, mübalağa gibi beyân konularından da yararlanarak manaya açıklık getirmektedir. Bunların anlaşılır olması için burada örneklerle açıklanmıştır.

1-) Tevbih ve takrîre örnek olarak: “(أَحْسِبِ النَّاسَ أَنْ يُنْزَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ) *‘İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, “İman ettik” demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?’*”²⁵⁸ Buradaki sorunun amacı tevbih ve takrirdir.”²⁵⁹ Mekkî buradaki sorunun azarlama veya takrîr -muhatapın bildiği bir şeyi ikrar ve itiraf etmesi- için kullanıldığını savunmaktadır. Bu eserde mananın anlaşılır kılınması için azarlama ve takrîre bundan başka örneklerde mevcuttur.²⁶⁰ Ayrıca Mekkî Ahzâb sûresinde tebkî ve tevbihden misaller olduğunu göstermekte ve şöyle demektedir: “(لَيْسَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ...)” *‘Allah bu sözü aldı ki, bu sâdik kulları sadâkatleri konusunda sorumlu kılsın.*”²⁶¹ [ومعني سؤال الله جل ذكره عن ذلك الرسل، وهو عالم به، أنه علي التبييت والتوبيخ للذين [كفروا كقوله لعيسى: (وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ آلِهَتَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ) الآية. Allah’ın (c.c) bildiği halde bunu Peygamber’den sormasının manası inkâr edenleri azarlama ve ayıplama içindir. Hz. İsa’ya (a.s.) sorduğu şu âyetteki gibi: ‘Allah, “Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara sen mi ‘Allah’ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin’ dedin?’”²⁶² Buradaki soruyla yukardaki âyetteki sorunun amacı aynıdır.”²⁶³

2-) Mekkî'nin belagat yönündeki yöntemlerinden biri de kinaye, mecaz ve mübalağa gibi manayı güzelleştiren söz sanatlarını belirtmek ve yorumlamaktır. Şu âyetteki kinayenin manaya kattığı güzelliği şöyle yorumlamakta: “(إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا) *‘Biz onların boyunlarına çenelerine kadar dayanan halkalar*

²⁵⁸ el-Ankebût 29/2.

²⁵⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/1.

²⁶⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 4/14, 5/260...

²⁶¹ el-Ahzâb 33/8.

²⁶² el-Mâide 5/116.

²⁶³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/195.

والكناية في (فهي) ترجع إلى الإيمان، [²⁶⁴] *geçirdik, bu yüzden kafaları yukarı kalkık durmaktadır.* [لأن الكلام دل على الإيمان والغل لا يكون في العنق دون اليد ولا اليد دون العنق. فالمعنى: فالأيدي إلى الأذقان. Buradaki (فهي)'ye kelimesine kadar kinaye vardır çünkü burası önceki âyetle geçen iman kelimesine dönmektedir. Buradaki söz imana delalet etmektedir. Zinciri ellere geçirmeden sadece boyna geçirmek mümkün olmadığı gibi boyuna geçirmeden sadece ellere geçirmek de mümkün değildir. Bu yüzden mana şöyle olmalı ellerden çeneye ulaşan halkalar geçirdik.]”²⁶⁵

3-) Mekkî ayrıca âyetin manasını anlaşılır kılmak için âyetlerde geçen belagat konularından mecaz ve mübalağa konularını da belirtmektedir. Mübalağaya örnek olarak şu âyetle geçen kelime hakkında şöyle demektedir: “(وَإِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتَتْ) *Peygamberlere toplantı vakti bildirildiğinde.* [²⁶⁶] (أَقْبَتَتْ) إلا أن في التشديد معني التكرير والمبالغة. ... Ancak bu âyetle geçen vurgunun manası tekrar ve mübalağadır.”²⁶⁷ Mekkî âyetlerde geçen mecaz anlamlara da değinmekte: “(اللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ) *Allah mı daha hayırlı yoksa O'na koştuqları ortaklar mı?* [²⁶⁸] وقيل: لفظ الاستفهام في هذا مجاز، ومعناه التبيين لهم أن الله خير لهم مما يشركون به من ... الأَصْنَام... Şöyle denildi: Buradaki soru lafzı mecazdır. Manası ise Allah'ın, ona ortak koşulan putlardan daha hayırlı olduğunu onlara anlatmak için soru şeklinde gelmesidir.”²⁶⁹ Verilen bu örneklerle müellifin bu eserinde belagat ilminden yararlanırken takip ettiği yöntemler açıklandı. Kur'an'ın beliğ bir kitap olması hasebiyle bu eserde bunlara benzer birçok örnek bulunmaktadır.

2.1.1.7. Kur'an'ı Kiraât Konularıyla İlişkilendirmesi

Mekkî'nin kiraât ilmi alanında oldukça tanınmış olduğu, hatta kiraâtçı kimliğiyle ön plana çıktığı, bu alanda yazdığı çeşitli eserlerle günümüzde bile yazılan eserlere öncülük ettiği daha önce açıklanmıştı. Mekkî *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye* adlı bu

²⁶⁴ Yâsîn 36/8.

²⁶⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/410.

²⁶⁶ el-Mürselât 77/11.

²⁶⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 12/504.

²⁶⁸ en-Neml 27/59.

²⁶⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 8/439.

eserinde de kıraâtlere önem vermektedir. Burada ise Mekkî'nin bu eserde kıraâtlardan bahsederken takip ettiği yöntemler zikredilmiştir.

1-) Mekkî'nin âyetlerin manasının anlaşılması için kıraâtleri delil getirirken takip ettiği yöntemlerin başında âyetlerin farklı kıraâtlarda okunmasıyla ortaya çıkabilecek manaları açıklamaktır: “(لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلِمَ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا عَلِيمًا) ‘Allah kötü sözün açığa vurulmasını sevmez; ancak haksızlığa uğrayan başka. Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.’²⁷⁰ [لا] ومعنى الآية: لا يحب الله أن يجهر أحد بالدعاء على أحد إلا من ظلم فيدعو على ظالمه...ومن قرأ بفتح الظاء: فمعناه إلا من ظلم فلا يجرى له بالقول. (ظ) harfini (الَّا مَنْ ظَلِمَ) Dahhâk, Zeyd b. Eslem, İbn Ebî İshâk [بأس أن يجهر له بالقول. fethâlî okudular. (الَّا مَنْ ظَلِمَ) şeklinde okunduğunda mana şu şekildedir: Allah, zulme uğrayıp sonra da zulmüne karşı dua eden kimse dışında hiç kimsenin, hiç kimseye yüksek sesle dua etmesini sevmez... Ancak (الَّا مَنْ ظَلِمَ) âyetindeki (ظ) harfi fethâlî okunursa mana şöyle olur: Zulme uğrayanın sözünü açığa vurmasında bir sakınca yoktur.”²⁷¹ Mekkî bu âyette farklı kıraâtlarla mananın değişik olarak gelebileceğini ve kimlerin bu kıraâtle okuduğunu delil getirerek açıklamaktadır.

2-) Mekkî kıraât farklılıklarını eserinde kullanırken takip ettiği başka bir metot ise getirdiği delilinin kabul görmesi için âyetin kıraâtıyla birlikte niçin böyle geldiğini de detaylıca açıklamaktır. Şu örnekte olduğu gibi: “(وَأَنْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِرُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا) ‘Kemiklere bak, onları nasıl düzeltiyor ve üzerini etle kaplıyoruz.’²⁷² [بالراء] من قرأ (نُنْشِرُهَا) بالراء: “أُنْشَرَ اللَّهُ الْمَيِّتَ: أَحْيَاهُ.” ومن قرأ بالزاي، فمعناه: كيف نرفع بعضها إلى بعض من النُّشْرِ فمعناها كيف نحْيِيها، من: “أُنْشَرَ اللَّهُ الْمَيِّتَ: أَحْيَاهُ.” ومن قرأ بالزاي، فمعناه: كيف نرفع بعضها إلى بعض من النُّشْرِ... Kim (نُنْشِرُهَا) kelimesini (ر) harfi ile okursa manası biz onu nasıl diriltiyoruz olur. Allah ölüyü diriltti: Onu diriltti. Kim (نُنْشِرُهَا) kelimesini (ز) harfiyle okursa manası şöyle olur: Onlardan bazılarını bazılarının üzerinde düzelterek nasıl yükseltiyoruz. Aynı şekilde النُّشْرُ yükselmek demektir. Bu yüzden kadının kocasına karşı çıkması, ona itaatsizlik etmesi gibi manalarda olabilir.”²⁷³ Mekkî bu âyetteki kelimenin

²⁷⁰ en-Nisâ 4/148.

²⁷¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 2/565-567.

²⁷² el-Bakara 2/159.

²⁷³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/866-869.

farklı kıraâtlerde okunmasıyla ortaya çıkan değişik anlamları aktardıktan sonra bu kıraâtlere ayrıca deliller getirmektedir.

3-) Mekkî kıraât farklılıklarını eserinde kullanırken takip ettiği yöntemlerinden bir diğeri ise kelimelerin i'râb yönündeki manasını açıklamak için kıraât farklılıklarını delil getirmektir. Şu örnekte olduğu gibi: “(إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ) ‘*Âhiret yurdunu hatırda tutmadaki samimiyetleri sayesinde onları günahlardan arındırdık.*”²⁷⁴ [من نَوْنٍ] “خالصة” جعل “ذكرى” بدلا من “خالصة” والمعنى: إِنَّا اخْتَرْنَاهُمْ اخْتِصَصْنَاهُمْ بِأَنْ يَذْكُرُوا مَعَادَهُمْ وَيَعْمَلُوا لَهُ... “خالصة” (خَالِصَةٍ) Kim [ومن قرأ بالإضافة فمعناه: إِنَّا اخْتِصَصْنَاهُمْ بِأَفْضَلِ مَا فِي الْآخِرَةِ، قاله ابن زيد. tenvinli okursa (ذِكْرَى) kelimesini ona bedel yapar. Manası ise şöyle olur: Şüphesiz biz onları, gidecekleri yeri hatırlayıp onun için çalışsınlar diye belirleyip seçtik... Kim (خالصة) kelimesini idafe olarak okursa mana şöyle olur: Biz onlar için ahiret hayatının en güzelini seçtik. Bu İbn Zeyd’in sözüdür.”²⁷⁵ Müellif bu âyette farklı kıraâtler sonucu i'râb değişikliğinin manaya kattığı anlamı açıklamaktadır.

4-) Mekkî’nin kıraât meseleleriyle ilgili takip ettiği yöntemlerinden biri de şâz olan kıraâtleri açıklamaktır. Şu âyetin okunuşunda olduğu gibi: “وَقَالُوا إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ) ‘*İnkârcılar şöyle derler: Toprakta kaybolup gittiğimizde biz yeniden mi yaratılacakmışız?*”²⁷⁶ [وقرأ أبو رجاء وطلحة: “ضَلَلْنَا” بكسر اللام وهي لغة شاذة. ²⁷⁷ Ebû Recâ’ ve Talha b. Musarrıf şu şekilde okudu: “ضَلَلْنَا” (ل) harfi kesra yapıldığında şâz bir okuyuş olur.”²⁷⁷ Ayrıca Mekkî bazen de bu şâz okuyuşları şu örnekte olduğu gibi reddetmektedir: “(النَّبِيُّ) ‘*Peygamber müminlere kendilerinden daha yakındır, وحكى قتادة والحسن: بأنه كان يقرأ في بعض القراءات: “مِنْ أَنْفُسِهِمْ” [مِنْ أَنْفُسِهِمْ] eşleri de onların anneleridir.*”²⁷⁸ [مِنْ أَنْفُسِهِمْ] “مِنْ أَنْفُسِهِمْ وهو أَبُّ لَهُمْ” Katâde ve Hasan bazı kıraâtlerde şöyle bir okuyuş olduğunu aktarırlar: (مِنْ أَنْفُسِهِمْ وهو أَبُّ لَهُمْ) ‘Kendilerindendir ve O, onlara babadır.’ Böyle okunması doğru olmaz çünkü bu hem Mushaf’a hem de icmâya

²⁷⁴ Sâd 38/46.

²⁷⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 10/75-76.

²⁷⁶ es-Secde 32/10.

²⁷⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/158-159.

²⁷⁸ el-Ahzâb 33/6.

muhaliftir.”²⁷⁹ Mekkî birinci örnekte şâz bir kıraât olduğunu sadece belirtmekte ancak ikinci örnekte ise böyle bir kıraâtın tamamen hata olduğunu belirtmektedir.

5-) Mekkî'nin kıraâtler konusunda takip ettiği başka bir yöntem ise vakf (durmak) ve ibtidâya (başlama) dikkat emektir. Özellikle bu bağlamda yanlış gösterme ve yapılan hatalar konusunda uyarıda bulunmaktır. Yâsîn sûresinin başındaki şu örnekte olduğu gibi: “(يُسُّ) (١) وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ (٢) إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (٣) ” *Yâ-sîn. Hikmet dolu Kur'an'a andolsun ki, sen kesinlikle gönderilmiş peygamberlerden birisin.* ²⁸⁰ [جائز] والوقف على (يُسُّ) جائز. إذا جعلته اسماً للسورة، أو تنبيهاً. ولا يحسن الوقف على (الْمُرْسَلِينَ) لأن ما بعده متعلق به. وقد أجازهُ أبو حاتم. وهو [غلط.] Sûre ismi olarak veya uyarı için (يُسُّ) kelimesinin üzerinde durulması caizdir. (الْمُرْسَلِينَ) üzerinde durmak ise hoş bir şey değildir çünkü ondan sonra gelen onunla alakalıdır. Ebu Hâtim bunu caiz görse de bu görüş yanlıştır.” demektedir.²⁸¹

Kıraât ilminin önde gelen âlimlerinden biri olan Mekkî'nin bu eserinde de kıraât farklılıklarına, bu farklılıkların âyete kattığı manaya, kıraât farklılıklarının doğru ve yanlışlığına, bunların tercihe şayan olanların seçilmesine, kıraât değişikliklerinin i'râba etkisi gibi konularda getirdiği delillere ve takip ettiği yöntemlere burada örnekler verilerek değinilmiştir.

2.1.1.8. Kur'an'ın Fıkıh Konuları ile Açıklanması

Mekkî'nin yazdığı eserlere bakıldığında tefsir, kıraât, nahiv, lügat gibi alanlarda bunları yazacak kadar derin bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Ayrıca fıkıh ve fıkıh usulü alanında yazdığı eseriyle de bu alanda da bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Mekkî'nin bu tefsirinde de ayrıca fıkhi konulara ve hükümlere çokça yer verdiği, bunları fazlaca detaylandırmadan kısa olarak ele aldığı ve delillendirdiği aynı şekilde bariz bir şekilde görülmektedir. Burada Mekkî'nin bu fıkhi hükümleri ve delilleri alırken takip ettiği yöntemler örnekler getirilerek açıklanmıştır.

1-) Mekkî'nin fıkhi hükümlerde takip ettiği yöntemlerin başında fıkhi konuları delillerine göre tercih etmek gelmektedir. Bununla beraber bazen de yorum yapmadan

²⁷⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/191.

²⁸⁰ Yâsîn 36/1-3

²⁸¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/405-406.

fikhi görüşleri olduğu gibi aktarmaktadır. Mekkî, Mâlikî mezhebine mensup olduğu için fikhi hükümlerde de çoğunlukla Mâlikî görüşlerini tercih edip savunmaktadır. Şu örnekte de Mâlikî görüşünü tercih etmektedir: “(حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى) ‘Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın.’²⁸² [الوسطى] قال ابن عباس وأبو هريرة ... والضحاك ومجاهد وغيرهم: "الوسطى" ... قال مالك: "الظهر والعصر في النهار، والمغرب والعشاء في الليل، صلاة العصر." وروي ذلك عن النبي(ص). ... قال مالك: "الظهر والعصر في النهار، والمغرب والعشاء في الليل، والصبح فيما بين ذلك." قلت: وصلاة الصبح أفضل الصلوات، ولذلك أكد الله في المحافظة عليها، يدل على ذلك قول... [النبي(ص): "من شهد الصبح فكأنما قام ليلة..."] İbn Abbas, Ebu Hüreyre... Dahhâk, Mücâhid ve diğerleri şöyle dedi: ‘Orta namazdan kasıt ikindi namazıdır.’ Bu rivâyeti Peygamber’den (s.a.s.) yapmışlar. ...İmam Mâlik ise şöyle dedi: ‘Öğle ve ikindi gündüz vaktidir, akşam ve yatsı vakitleri geceleyindir sabah vakti ise bu ikisinin ortasıdır...’ Ben derim ki (eserin müellifi Mekkî): Sabah namazı diğer namazlardan daha faziletlidir. Bu yüzden Allah onun korunmasına önem verdi. Peygamber’in (s.a.s.) şu sözü de buna delalet etmektedir: ‘Kim sabah namazını kılsa gece boyunca namaz kılmış gibi olur, kim de yatsıyı kılsa gece yarısına kadar namaz kılmış gibi sevap alır...’ Mekkî sabah namazının faziletiyle ilgili uzunca delil getirmektedir.”²⁸³ Mekkî’nin bu âyette geçen orta namazı korumakla ilgili takip ettiği yöntem hadis, sahâbe, tâbiîn ve müctehid imamlardan fazlaca delil getirdikten sonra en sonunda kendi tercihiyle belirtip delillerle desteklemektir.

2-) Mekkî her ne kadar Mâlikî mezhebinin görüşlerini savunsu da mezhepte taassup yapmayıp delili kuvvetli olanı tercih etmektedir. İmam Şâfiî’nin kâfir beldelerinden İslam yurduna hicret eden mümin kadınlarla ilgili hükmünü kabul etmektedir. Şu âyette olduğu gibi: “(وَأَتَوْهُم مَّا أَنْفَقُوا) ‘Onlara (kocalarına) harcadıklarını (mehirleri) geri veriniz.’²⁸⁴ [النبي] وقال الشافعي: (وَأَتَوْهُم مَّا أَنْفَقُوا) منسوخ، واحتج من قال بهذا القول أن النبي [ص] لما أمر أن ترد عليهم صدقات النساء المهاجرات إليه... İmam Şâfiî şöyle dedi: Bu âyet nâsih edilmiştir. Bunu delil olarak söyleyenler, Peygamber’in (s.a.s.) kendisine hicret eden kadınların sadakalarının kendilerine iade edilmesini emrettiğini ileri sürmüşlerdir...”²⁸⁵

²⁸² el-Bakara 2/238.

²⁸³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 1/799-803.

²⁸⁴ el-Mümtehine 60/10.

²⁸⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 11/619-620.

Mekkî’de İmam Şâfiî’nin bu görüşünü tercih etmekte olup bu konuda onu destekleyen delillerle bu konuya açıklık getirmektedir.

3-) Mekkî’nin fıkhi hükümlerin uygulanmasıyla ilgili delil getirirken takip ettiği yöntem ise sahâbe, tâbiîn ve müctehid imamların görüş ve uygulamalarından delil getirerek doğru olanı tercih etmektir. Şu örnekte olduğu gibi: “الرَّائِيَةُ وَالرَّائِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ (مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ) *Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun.*”²⁸⁶ [ورأى] Osmân b. Affân, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, İbn Mes‘ûd, Muğîre b. Şu‘be şöyle rivâyet ettiler: Dövülecek kişinin elbiseleri çıkarılmamalı... Daha sonra yine tâbiîn ve fukahadan deliller getirmektedir.”²⁸⁷ Mekkî, Nûr sûresinin başında geçen zina yapana sopa vurulurken elbisenin çıkarılıp çıkarılmayacağı, nasıl vurulacağı gibi hükümlere sahâbe, tâbiîn ve fukahadan delil getirme yöntemiyle bu âyeti açıklamaktadır.

4-) Mekkî müctehid imamların görüşlerini hüküm uygulamada da delil olarak kullanmaktadır. Örnek olarak livâtanın (erkekler arasındaki eşcinsel ilişki) cezası hakkında İmam Mâlik’in görüşünü getirmektedir. Ankebût sûresinin 29. âyetiyle ilgili olarak: “(أَتَيْنَكُم لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيَكُم الْمُنْكَرُ) *Siz hâlâ erkeklere yaklaşıp, meşrû yolu kapatacak, toplantılarınızda ahlâk dışı işler yapacak mısınız?*”²⁸⁸ [إذا] قال مالك: إذا شهد على الفاعل والمفعول به أربعة شهداء عدول رُجما...وقد روى أبو هريرة أن النبي (ص) قال: "اقتلوا الفاعل ...". İmam Mâlik şöyle dedi: Eğer dört adil şahit tarafından şahitlik edilirse yapan da yapılan da taşlanırlar... Ebu Hüreyre’den rivâyetle Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: ‘Yapan da yapılan da her ikisini de öldürün.’...”²⁸⁹ Mekkî daha sonra Hz. Ali ve Hz. Ebubekir’in görüşlerini getirmektedir. Hemen akabinde Abdullah b. Zübeyr ve Hişâm b. Abdilmelik’in yaptıkları uygulamaları getirmektedir.

Mekkî’nin genel olarak fıkhi hükümlerden delil getirirken takip ettiği yöntemlerin kısaca delilin sağlam olması -kendi mezhebine ait olmasa dahi- yorum

²⁸⁶ en-Nûr 24/2.

²⁸⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 8/7-14.

²⁸⁸ el-Ankebût 29/29.

²⁸⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî’n-Nihâye*, 9/27-29.

yapılması gereken yerde bunu yapması, özellikle sahâbe, tâbiîn ve fukahânın görüşlerinden çokça alıntı yapması, yerine göre kısaltması olduğu söylenebilir.

2.1.1.9. Kur'ân'ın Kur'ân İlimleri Konularıyla Tefsiri

Kur'ân âyetlerinin manasının iyice anlaşılması ve aktarılması Kur'ân ilimlerinin bilinmesiyle mümkündür. Mekkî'nin âyetlerin tefsirini yaparken takip ettiği önemli yöntemlerden biri de Kur'ân ilimlerini yerinde kullanıp bunlardan delil getirmesidir. Mekkî Kur'ân ilimlerinden birçok farklı yöntemle yararlanmaktadır.

1-) Mekkî b. Ebî Tâlib, bu eserde her sûrenin başında Mekkî ve Medenî olduklarını açıklayıp eğer bu konuda bir ihtilaf varsa her iki görüşü de herhangi bir tercihte bulunmadan olduğu gibi belirtmektedir. Fetih sûresinin başında şöyle demektedir: “[سورة] الفتح مدنية عند ابن عباس، وقال المسور بن مخرمة نزلت بين مكة والمدينة. Medenî olduğunu söyler. Sahâbîlerden Ebû Abdîrrahmân el-Misver b. Mahreme b. Nevfel el-Kureşî (ö.64) ise Mekke ile Medine arasında nazil oldu demektedir.”²⁹⁰ Başka bir örnek ise Saf sûresinin başında: “[سورة الصف مدنية عند قتادة، ومكية عند ابن عباس.]” Katâde; Saf sûresinin Medenî olduğunu, İbn Abbas ise Mekkî olduğunu söyler.”²⁹¹

2-) Mekkî sûrelerdeki âyetlerin Mekkî ve Medenî oluşlarıyla ilgili takip ettiği yöntemlerden biri de âyetlerle alakalı bazı istisnai durumları zikretmektir. Secde sûresiyle ilgili: “[أَمَّنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ]” (وهن قوله: “(أَمَّنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ]”) سورة السجدة مكية إلا ثلاث آيات نزلن بالمدينة في رجلين من قريش. وهن قوله: “(أَمَّنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ]”) Secde sûresi Mekkî'dir. Ancak üç âyeti Kureyş'ten iki adam üzerine Medine'de nazil oldu. Yüce Allah'ın şu kavlinden: ‘İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler.’ Sonraki üç âyet.”²⁹³ Başka bir örnek ise: “[فَكَانَ النَّبِيُّ (ص) لَا يَطِيقُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَيْهِ فِتْوَاهُمْ أَنْ اللَّهَ لَا يَقْبَلُ إِيمَانَهُ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِ: “(قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ)”²⁹⁴ إلى آخر الثلاث الآيات. Bu üç âyet Hz. Hamza'yı şehit eden Vahşî b. Harb el-Habeşî iman ettikten sonra

²⁹⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 11/118.

²⁹¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 11/628.

²⁹² es-Secde 32/18.

²⁹³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/148.

²⁹⁴ ez-Zümer 39/53.

Medine'ye gittiğinde, Peygamberimiz (s.a.s.) ona bakmaya dayanamadığı için, oradaki gençler Allah'ın onun imanını kabul etmeyeceğini düşündükleri için Yüce Allah bu âyetleri nazil etti: *'Ey kendi aleyhlerine olarak günahla haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin.'* Sonraki üç âyet Medine'de nazil oldu."²⁹⁵ Müellif sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşlarına önem vermektedir. Çünkü sûrenin nazil olduğu yer ve şartlar âyetin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

3-) Mekkî Kur'ân ilimlerinden Esbâb-ı nüzulleri yeri geldiğinde delilleriyle birlikte kullanılmaktadır. Esbâb-ı nüzuller; âyetlerin herhangi bir olayla bağlantılı olup olmadığıyla, zamanıyla, indiği yerle ilgili gibi birçok bilgi taşıdığından mananın anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu yüzden Mekkî, Esbâb-ı nüzullerden farklı yöntemler kullanarak yararlanmaktadır:

a-) Bunlardan ilki eğer ki sûrenin nüzul sebebi varsa sûrenin başında belirtmektedir. Fetih sûresiyle ilgili şu rivâyette olduğu gibi: “[روى الضحاك عن ابن عباس ان الله جل ذكره لما أنزل على النبي (ص) أن يقول: "قُلْ مَا كُنْتُ بِدُعَا مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ".²⁹⁶ فلما قالها شمت المشركون وكتبوا إلي اليهود بذلك، وقالوا كيف نتبع من لا يدري ما يفعل به ولا بمن اتبعه، فاشتد ذلك فأتاهم [على النبي (ص)، فأنزل الله: "إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا"]²⁹⁷... الآية. etti: Peygamber'e (s.a.s.) Yüce Allah'ın şu âyeti nazil olduğunda: *'Yine de ki: Ben, peygamberler arasında benzeri gelip geçmemiş biri değilim, bana ve size ne yapılacağını da bilemem.'* Bunu söylediğinde müşrikler sevinip Yahudilere bunun hakkında yazdılar ve dediler ki: *'Onu takip edenin de ona ne yapılacağını bilmediği bir şeye biz nasıl tabii oluruz?'* Bu durum Peygamberimiz'e (s.a.s.) zor geldi ve Allah (c.c.) bu sûreyi indirdi: *'Sana apaçık bir fetih ihsan ettik.'* ..."²⁹⁸ Bu sûrenin nüzul sebebiyle ilgili daha birçok rivâyet getirmektedir.

b-) Mekkî'nin nüzul sebebiyle ilgili takip ettiği başka bir yöntem ise bazı âyetlerin sebab-i nüzulü ile ilgili hadislerin senedlerini zikretmeden veya hakkında

²⁹⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/100.

²⁹⁶ el-Ahkâf 46/9.

²⁹⁷ el-Fetih 48/1.

²⁹⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 11/119-122.

herhangi bir yorum yapmadan âyetleri rivâyetlere dayandırmaktır.²⁹⁹ Mekkî'nin nüzul sebebiyle ilgili takip ettiği yöntemlerden biri de bazı âyetlerle alakalı iki zıt rivâyeti tercih yapmadan belirtmektir. Şu örnekte olduğu gibi: “أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ”) (Bu adam mı,) yoksa âhiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nâil olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)?³⁰⁰ [عن ابن عمر: إنها] Bu âyetin Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) hakkında nazil olduğu rivâyet edilmektedir. İbn Ömer'den gelen rivâyete göre ise Hz. Osman (r.a.) hakkında nazil olduğudur.³⁰¹

c-) Mekkî'nin nüzul sebebiyle ilgili takip ettiği yöntemlerden bir diğeri de bazı âyetlerin kimin hakkında nazil olduğundan bahsederken bazen de sebep-i nüzulü kimseye nispet etmeden getirmektir. Kimin hakkında nazil olduğuna örnek olarak: “ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ”) (Tat bakalım; zira sen (akılca) güçlü ve itibarlısın.³⁰² [نزلت هذه الآية] في أبي جهل عدو الله لقي النبي (ص) فأخذ النبي (ص) فبهزه، ثم قال: "أولى لك يا أبا جهل، ثم أولى لك فأولى." فقال [أبو جهل أبو عذني محمد لأننا أعز من يمشي بين جبلها. فنزلت: (ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ) أي: المدعي ذلك، ... Katâde şöyle dedi: Bu âyet Allah'ın düşmanı Ebu Cehil üzerine nazil oldu. Peygamber (s.a.s.) onunla karşılaştığında onu tutup salladı ve şöyle dedi: ‘Ey Ebu Cehil sonun yaklaştı, o sana yaklaştıkça yaklaşıyor.’ Ebu Cehil ise: Yemin ederim sen bana bir şey yapamazsın, çünkü ben o iki dağ arasında dolaşan en yüce insanım dedi. Sonra bu âyetler nazil oldu. Yani bununla kibirlendi...³⁰³

d-) Mekkî'nin nüzul sebebiyle ilgili takip ettiği başka bir yöntem ise bazı âyetlerin sebep-i nüzulü hakkında birçok görüş getirdikten sonra sağlam olan görüşü deliliyle birlikte tercih etmektir. Yasin sûresindeki şu âyette olduğu gibi: “أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانُ أَنَّا”) (خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ) ‘İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi? Oysa bak, şimdi o, açıktan açığa bize karşı duran biri olmuştur.³⁰⁴ [قول مجاهد وقتادة أنها في أمية بن]

²⁹⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/11.

³⁰⁰ ez-Zümer 39/9.

³⁰¹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/114.

³⁰² ed-Duhân 44/49.

³⁰³ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/562.

³⁰⁴ Yâsîn 36/77.

خلف، وقول ابن جبير أنها في العاص بن وائل، وقول ابن وهب أنها في أبي بن خلف... وعن ابن عباس: أنه في عبد الله بن أبي. والسورة مكية وعبد الله بن أبي لم يكن بمكة إنما كان بالمدينة، فأبي بن خلف أشبه به لأنه بمكة كان معانداً. Mücâhid ve Katâde bu âyetle bahsedilen kişinin Ümeyye b. Halef olduğunu söylemektedirler. İbn Cübeyr ise buradaki kişinin Âs b. Vâil olduğunu söylemekte. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb ise bu kişinin Übey b. Halef olduğunu söylemektedir.... İbn Abbas ise önce Abdullah b. Übeyy olduğunu ancak bu sûrenin Mekkî olduğunu, Abdullah b. Übeyy'in ise Mekke'de değil Medine'de olduğunu söyleyerek bu kişinin daha çok Übey b. Halef'in özelliklerine benzemekte olduğunu çünkü Peygamber'e (s.a.s.) en çok zıt giden ve inatlaşan onun olduğunu söylemektedir.³⁰⁵ Mekkî bu âyetin kimin hakkında nazil olduğu ile ilgili birçok farklı görüş getirdikten sonra delili tutarlı ve sağlam olan görüşün İbn Abbas'ın görüşü olduğunu belirtmektedir.

4-) Mekkî'nin tefsirinde Kur'an ilimleriyle ilgili önem verdiği bir diğer konu ise nâsih-mensûh konusudur. Nâsih ve mensûh konusunda da farklı birçok metot kullanmaktadır:

a-) Mekkî'nin bu konuda takip ettiği yöntemlerin başında bazı âyetlerin hükmü nâsih edilmiş olsa da lafzen mevcut oldukları için bu âyetleri delil olarak getirmek vardır. Şu örnekte olduğu gibi: “(۲) نَصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا (۳) أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا (۴) ” ‘Geceleyin -birazı dışında- namaza kalk! Gecenin yarısında bu vakti biraz öne veya biraz ileri de alabilirsin. Kur'an'ı tane tane, hakkını vererek oku.’³⁰⁶ [فَمِ اللَّيْلِ إِلَّا] قال عكرمة: (فَمِ اللَّيْلِ إِلَّا) قَلِيلًا (۲) نَصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا (۳) أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا (۴) الآية نسختها الآية التي في آخرها: [عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصَوْه فَنَابَ عَلَيْكُمْ فَافْرَوْا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ].³⁰⁷ İkrime şöyle dedi: Bu âyetler sûrenin sonundaki ‘O, sizin (istenen) vakti tesbit edemeyeceğinizi bilmektedir. Bu yüzden de sizi bağışlamıştır. Artık Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun.’ âyetiyle nâsih edilmiştir.³⁰⁸

b-) Mekkî'nin nâsih-mensûh konusunda takip ettiği metotlardan biri de bazı âyetler hakkında nâsih edilmiştir görüşünü benimseyen âlimlerin fikirlerini kabul etmeyerek haber olduğundan neshin caiz olmayacağını farklı görüşleri delil getirerek

³⁰⁵ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/475-477.

³⁰⁶ el-Müzzemmil 73/2-4.

³⁰⁷ el-Müzzemmil 73/20.

³⁰⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 12/334.

.الأخر الأول] Mekkî'ye göre bu âyet müşriklerle savaş âyetiyle nâsîh edilmiştir. “Allah (c.c.), Peygamber'e (s.a.s.) müşriklerin sözlerine sabretmeyi ve onlara katlanmayı emretmiştir çünkü sonraki vakitlerde onlarla savaşı emredeceğini biliyordu. Böylece sonra nazil olan müşriklerle savaşma âyeti buradaki âyeti neshetti.”³¹⁶ demektedir.

5-) Mekkî bunlarla birlikte ayrıca bu tefsirinde eğer varsa sûrelerin faziletinden de bahsetmektedir. Fâtiha sûresi, Bakara sûresi, Yâsîn sûresi, Vâkıa sûresi gibi birçok sûreden bahsetmektedir. Bu sûrelerin faziletlerinden bahsederken takip ettiği yöntem ise senedlerine bakmaksızın Peygamber (s.a.s.), sahâbe ve tâbiinden aldığı rivâyetlerle nakletmektir. Yâsîn sûresinin faziletiyle ilgili farklı rivâyetler getirmektedir: “[قال ابن أبي] Ebû Îsâ [ليلي: لكل شيء قلب وقلب القرآن يس، من قرأها نهاراً كفي همه، ومن قرأها ليلاً كفي ذنبه...] Abdurrahmân b. Ebî Leylâ şöyle dedi: Her şeyin bir kalbi var, Kur'ân'ın kalbi de Yâsîn sûresidir. Kim Yâsîn sûresini gündüz okursa endişeleri giderilir, kim de gece okursa günahları bağışlanır...”³¹⁷

Mekkî ayrıca mananın veya görüşün anlaşılması için soru-cevap yöntemiyle açıklamak,³¹⁸ aynı şekilde muhkem olan âyetleri belirtmek,³¹⁹ bazen de tavsiyeler vermek -ehli sünnet ve'l-cemaat itikadına ve mezhebine davet etmek-³²⁰ gibi yöntemler de kullanmaktadır. Sûrelerin tefsirini bitirdikten sonra ise Kur'ân'ın isim ve sıfatlarının faziletlerinden de bahsetmektedir.

Mekkî'nin delil getirirken kullandığı başka bir yöntem ise kıyas yapma ve kendi yorumuyla açıklamaktır. Şu âyette olduğu gibi: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ” *Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin.*³²¹ [ووجب على الإنسان في النظر والقياس- أن] الخیر بما یأمر به نفسه، وينهى عن الشر كما ينهى عنه نفسه. وكل شيء وجب لك فعله، ... یأمر من ضیع شینا من وجب عليك الأمر به أو النهي عنه. والأمر بالمعروف هو النهي عن المنكر، لأن ترك المنكر معروف وترك المعروف [منكر]. Burada kıyaslama yaparak şöyle diyor: İnsanın hayırdan bir şeyleri ihmal eden kişi için kendisi iyiliğe dikkat ettiği gibi o kişiye de iyiliği emretmesi, kendisini kötülükten

³¹⁶ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/19.

³¹⁷ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 9/402-403.

³¹⁸ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 1/129.

³¹⁹ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/166.

³²⁰ Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 10/344.

³²¹ el-Mâide 5/105.

uzaklaştığı gibi o kişiyi de kötülükten uzaklaştırması gerekir. Her konuda ona emretmen veya onu uzaklaştırmak gerekir. Yani iyiliği emretmen kötülükten menetmen gerekir çünkü kötülüğü terk etmek iyiliktir aynı şekilde iyiliğin terki de kötülüktür.”³²²

Buraya kadar Mekkî'nin *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye* adlı tefsirinde âyetlerin manasını açıklarken en çok yararlandığı kaynaklar ve bu kaynakları hangi yöntemlerle delil olarak kullandığı, âyetin manasını yorumlarken başka bir âyeti delil olarak getirdiğinde nasıl yöntemler kullandığı, sahâbe ve tabiîn sözlerini açıklarken kullandığı metotlar açıklandı. Ayrıca nahiv, lügat, belagat, tarih ve Kur'ân ilimlerini açıklarken takip ettiği yöntemler örnekler verilerek açıklandı. Bundan sonra ise Garîbu'l-Kur'ân alanında yazdığı eserinde takip ettiği yöntemler değerlendirilmiştir.

2.2. Mekkî'nin Garîbu'l-Kur'ân Alanındaki *Garîbi'l-Kur'ân* Adlı Eseri

Bu konu başlığı altında Mekkî'nin bu alanda yazmış olduğu *Tefsîrû'l-Müşkil min Garîbi'l-Kur'ân 'Ale'l-Îcâz ve'l-İhtisâr* adlı eserinde kullandığı yöntemler incelenmiştir.

Eser Hakkında Genel Bilgiler

Mekke'de kaleme alınan bu eserin ismi kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmektedir. İbn Hayr, *Garîbi'l-Kur'ân* şeklinde zikretmiştir.³²³ İbnü'l-Cezerî, *Müşkillü'l-Garîb*, üç cüzdür demekte ve Mekkî'nin: “Ben *Müşkillü'l-Garîb*'i Mekke'de 389 senesinde yazdım.”³²⁴ sözünü aktarmaktadır. Son olarak eserin müellifi Mekkî bu eserin mukaddimesinde: “Bu kitabı *Tefsîrû'l-Müşkil min Garîbi'l-Kur'ân 'Ale'l-Îcâz ve'l-İhtisâr* olarak topladım.”³²⁵ dediği için burada bu isim kullanılmıştır. Eserin tahkikini Hüdâ et-Tâvil el-Maraşlı yapmıştır.³²⁶

Mekkî bu eserinde Kur'ân'ın garîb kelimelerini açıklamaktadır. Mekkî bu garîb kelimeleri açıklarken birçok yöntem kullanmaktadır. Müellif bu kitabını oldukça kısaltmaya çalışmış ve genel olarak sadece anlaşılması zor olan kelimeleri tek cümleyle

³²² Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, 3/354-355.

³²³ İbnü'l-Hayr, *Fehrese*, 59.

³²⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 2/271. Eser için bkz. İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/276.

³²⁵ Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ğarîbi'l-Kur'âni 'ala'l-Îcâzi ve'l-İhtisâri*, thk. Hüdâ et-Tâvil el-Maraşlı (Beyrût: Dâru'n-Nûri'l-İslâmiyyi, 1988), 83.

³²⁶ Altıkulaç, “Mekkî b. Ebû Tâlib”, 575-576.

anlatma yoluna gitmiştir. Burada Mekkî'nin Kur'ân'daki garîb kelimeleri anlamlandırırken kullandığı yöntemler örnekler verilerek açıklanmıştır.

2.2.1. Eserde Kullanılan Yöntemler

1-) Mekkî bu eserinde bütün sûrelerde garîb kelimeler olmadığı düşüncesinde olduğundan yalnız garîb kelimeler olan sûreleri açıklamaktadır. Ayrıca sûreler hakkında herhangi bir bilgi vermeden sadece sûre ismini verdikten sonra kelimelerin açıklamasına geçerek bütün eserde bu yöntemi takip etmektedir.

2-) Mekkî bu eserde de sûreleri ve âyetleri Mushaf'taki tertibine göre ele almakta olup bu düzene sadık kalmaktadır. Fatıha sûresinden başlayıp Nas sûresine kadar sûrelerde varsa garîb kelimeleri açıklamaktadır.

3-) Mekkî'nin bu eserinde kullandığı üslup ise sade ve anlaşılır bir dille sadece garîb kelimeleri açıklamaktır. Üslubunda kısa lafızlar, açık ve kolay ibareler, luğavi konularda fazla ayrıntıya girmeden ve fazla kısaltma yapmadan farklı görüşlerle âyetleri açılmaya çalışmaktadır. Elinden geldikçe kısaltmaya ve özetlemeye gayret etmekte olduğundan Kur'ân'daki bütün sûre ve âyetleri açıklamamaktadır. Esere bakıldığında Leyl, Kureyş, Kâfirûn, Nasr³²⁷ sûrelerinde herhangi bir âyeti açıklamadığı aynı şekilde diğer sûrelerde de çoğu âyeti atladığı görülmektedir.

Aşağıda Mekkî'nin bu eserinde garîb olan kelimeleri açıklarken en çok kullandığı kaynaklar ve Kur'ân, hadis, sahabe sözlerini delil getirirken kullandığı yöntemler açıklanmıştır. Ayrıca Kur'ân ilimleri, lügat, nahiv ve belagat konularında takip ettiği metotlar belirlenmiştir.

2.2.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklarda Kullandığı Yöntemler

Mekkî Garîbu'l-Kur'ân alanında yazdığı bu eserinde kendinden önceki âlimlerin bu konuda yazmış olduğu eserlerden ve tefsirlerden oldukça fazla yararlanmaktadır. Bu eserlerden faydalanırken şâz görüşlerden ve tefsirde delili zayıf olan görüşleri almaktan kaçınmaktadır.

³²⁷ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ğâribi'l-Kur'ân*, 390-399.

1-) Mekkî'nin bu eserinde en çok kullandığı kaynakların başında ise İbn Kuteybe'nin *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* eseri gelmektedir. Mekkî'nin İbn Kuteybe'den alıntı yaparken kullandığı en belirgin yöntem cümleleri özetlemektir. Müellif, İbn Kuteybe'nin kullandığı lafızlara bağlı kalmaya çalışmakta olup cümleleri oldukça kısaltmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “(يَوْمَ الدِّينِ) ... [يوم الجزاء] *‘Ödül ve ceza gününü’* Hesap günü, her şeyin karşılığının verileceği gün.”³²⁹ Mekkî'nin bu âyetteki garîb kelimeyi açıklarken İbn Kuteybe'nin bu kelime için kullandığı cümleler içinden sadece bir kelimeyi almakta olup özet şeklinde verdiği görülmektedir. Başka bir örnek olarak Bakara sûresindeki şu âyet verilebilir: “[أي الصوم، والصائم صابر لحبسه نفسه عن الأكل والشرب.] ³³⁰ (وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ...)” *‘Sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin.’* Yani bu âyetteki sabır oruç tutmaktır. Oruçlu kimse sabırla yeme ve içmeye karşı kendi nefesine hâkim olmaktadır.”³³¹ Mekkî, bu âyetin açıklamasını da İbn Kuteybe'nin *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* eserinden almış ve yine aynı şekilde özetlemiştir.

2-) Mekkî'nin fazlaca yararlandığı başka bir eser ise Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseridir. Âyetlerle ilgili açıklamaları ve nahiv konularıyla ilgili bazı meseleleri Ferrâ'nın görüşleriyle delillendirmektedir. Mekkî aynı şekilde burada da cümleleri kısaltma ve özetleme yöntemini kullanmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “(وَادْعُوا) [وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ]: أَيِ اسْتَعِينُوا بِهِمُ وَالشَّهَادَةُ هُنَا الْإِلَهَةُ.] ³³² (شُهَدَاءُكُمْ) *‘çatırın.’* Yani onlardan yardım isteyin buradaki “الشهداء” taptıklarınız manasına gelmektedir.”³³³ Mekkî bu âyetteki garîb kelimeyi açıklamak için Ferrâ'nın sözünden alıntı yapmaktadır. Mekkî bazen de doğrudan Ferrâ'ya nispet ederek delil getirme yöntemini kullanmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “(ق): قَالَ الْفَرَاءُ قَضَى الْأَمْرَ وَاللَّهُ.] ³³⁴ (ق) *‘Kāf’* Ferrâ dedi ki: Vallahi bu kadar cümleyle yetinerek iş çözüldü.”³³⁵

³²⁸ el-Fâtiha 1/4.

³²⁹ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 84.

³³⁰ el-Bakara 2/45.

³³¹ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 91.

³³² el-Bakara 2/23.

³³³ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 87.

³³⁴ Kāf 50/1.

³³⁵ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 319.

Mekkî bu sûrenin başında sözü doğrudan Ferrâ'dan kısa bir şekilde nakletmekte olup daha birçok yerde ondan deliller getirerek yararlanmaktadır.

3-) Mekkî'nin çokça alıntı yaptığı bir diğer kaynak ise Ebû Ubeyde Ma'mer'in *Mecâzû'l-Kur'ân* adlı eseridir. Mekkî, Ebû Ubeyde'den de alıntı yaparken yine aynı metotla cümleleri özetleyip çoğu zaman tek kelime şeklinde aktarmaktadır. Şu âyetin açıklamasında olduğu gibi: “أساس البيت، وأحدثها قاعدة وواحدة قواعد النساء، قاعد: [336 (... الْقَوَاعِدَ...)] : أساس البيت، وأحدثها قاعدة وواحدة قواعد النساء، قاعد: [336 (... الْقَوَاعِدَ...)] ‘Temellerini’ Bu âyetteki (الْقَوَاعِد) kelimesinin asıl manası: Evin temelleri demek olup çoğul gelmiştir. Tekili ise “قاعدة” şeklindedir. Ve aynı şekilde kadın kuralları manasına gelmekte olup “قاعد” ise yaşlı kadın anlamındadır.”³³⁷ Burada Mekkî'nin en çok alıntı yaptığı müellif ve eserler örnekler getirilerek verildi.

4-) Mekkî bazen de bir kelime hakkında birçok görüş getirmekte olup bu görüşleri de getirirken kimseye nispet etmeden “قيل” kalıbıyla vermektedir. Şu örnekte olduğu gibi: “(الْمُخْبِتِينَ) ‘Sen de Allah’ın buyruklarına içtenlikle teslimiyet gösteren kimseleri.’³³⁸ [قيل: الخاشعين، وقيل: الخائفين، وقيل: المطمئنين إلى الله، وقيل: المتواضعين، وقيل: هم] (الْمُخْبِتِينَ) Bu âyetin sonundaki (الْمُخْبِتِينَ) kelimesinin anlamı alçakgönüllü olanlar manasına gelir. Denildi ki: korkanlar. Denildi ki: Allah’a güvenenler. Denildi ki: tevazu sahibi kimseler. Yine aynı şekilde denildi ki: onlar insanlara zulmetmeyenler ve zulmedildiğinde zâlimlere yardım etmeyenlerdir...”³³⁹ Mekkî burada olduğu gibi diğer benzer yerlerde de kime ait olduğunu belirtmeden sadece denildi şeklinde vermekle yetinmektedir.

5-) Mekkî; bu mutekaddimun âlimlerle beraber sahâbe, tabiîn ve selefin sözlerinden de deliller getirmektedir. Sahâbelerden en çok İbn Abbas’tan delil getirmekte olup özellikle sûrelerin başındaki hurûf-ı mukattaa (ayrı ayrı harfler) âyetlerini açıklamada ondan yararlanmaktadır. Bakara sûresi, A’râf sûresi vb. diğer sûrelerde bunun örnekleri bulunmaktadır.³⁴⁰ Bunun dışında bazı garîb kelimelerin açıklamasında da İbn Abbas’tan

³³⁶ el-Bakara 2/127.

³³⁷ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 103.

³³⁸ el-Hac 22/34.

³³⁹ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 258.

³⁴⁰ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 85, 170, 190...

(مِيثَاقاً غَلِيظاً): قال ابن عباس [341 (...مِيثَاقاً غَلِيظاً)“ delil getirdiğine dair şöyle örnek verilebilir: “ (مِيثَاقاً غَلِيظاً) Bu âyetteki [تزوجهن على إمساك بمعروف أو تسريح بإحسان، ومعنى غليظاً أي وثيقاً. ‘Sapasağlam bir söz.’ hakkında İbn Abbas şöyle demektedir: O kadınlarla, ya iyilikle tutmak veya güzellikle salıvermek üzere evlenin. Buradaki “غليظاً” kelimesinin manası sapasağlam demektir.” 342 Bunun dışında bazı yerlerde yine sahâbe ve diğer âlimlere nispet ederek deliller kullanmaktadır. 343

2.2.1.2. Kur’ân, Hadis ve Şiir Konularında Kullandığı Yöntemler

Mekkî bu eserinde de âyeti âyetle açıklama veya âyeti hadisle açıklama metodunu kullanmaktadır.

1-) Mekkî’nin en çok kullandığı yöntemlerden biri herhangi bir âyetdeki garîb olan kelimeyi başka bir âyetle açıklamaktır. Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etmektir. Bu eserde bunun birçok örneği mevcut olmakla birlikte söz uzamasın diye sadece bir örnek verilmiştir: “ (وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ) ‘Görmeyenle gören bir olmaz.’ 344 [مثل للكافر والمؤمن، [344 (أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ...) 345 أي كافرأ فأحييناه / بالإيمان. Bu âyette kullanılan görenle görmeyen tabiri kâfirle Mü’minin durumu gibidir. Yüce Allah’ın şu âyette buyurduğu gibi: ‘Ölü iken dirilttiğimiz...’ yani kâfir iken onu iman ile tazeledik.” 346 Mekkî birinci âyette kimlerin kastedildiğini açıklarken ikinci âyeti getirerek anlaşılır kılmaktadır.

2-) Mekkî’nin garîb kelimeleri açıklarken kullandığı başka bir yöntem ise âyetlerdeki bazı kelimeler için birçok eş anlamlı kelime kullanmaktır. Şu örnekte olduğu gibi: “ (أَمْ أَنْزَلْنَاهُ عَلَىٰ سُلْطَانًا) ‘Yoksa onlara bir kanıt indirmişiz.’ 347 [أي عذراً أو كتاباً أو حجة أو] 347 (صَفَاً) (١) فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا (٢) فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا (٣) (والصَّافَاتِ)“ Bazen de tam tersi olarak birkaç âyet için tek bir kelime kullanmaktadır. Şu misalde olduğu gibi: “ (صَفَاً) (١) فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا (٢) فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا (٣) (والصَّافَاتِ)“

341 en-Nisâ 4/21.

342 Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ġâribi’l-Kur’ân*, 139.

343 Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ġâribi’l-Kur’ân*, 85-86.

344 Fâtır 35/19.

345 el-En‘âm 6/122.

346 Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ġâribi’l-Kur’ân*, 292.

347 er-Rûm 30/35.

348 Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ġâribi’l-Kur’ân*, 282.

(وَالصَّافَّاتِ) وَ (الرَّاجِرَاتِ) وَ [³⁴⁹ engellemeye çalışanlara ve anmak için okuyanlara andolsun. ³⁵⁰ Bu üç âyetteki kelimelerin her biri meleklerden bahsetmektedir.]] (التَّالِيَاتِ): الملائكة. Mekkî bu üç kelimeye melekler demekle yetinip başka herhangi bir açıklama yapmamaktadır.

3-) Mekkî bu eserinde hadisleri pek kullanmamaktadır. Eserin geneline bakıldığında delil olarak sadece bir hadis kullandığı görülmektedir. Bu hadisi delil olarak kullanırken takip ettiği yöntem ise senedini zikretmeden doğrudan Peygamber'den (s.a.s.) aktarmaktır. Onun örneği ise Bakara sûresindeki şu âyettedir: “فَمَنْ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ” (البِئْسَ أَی قَتْلَ بَعْدَ أَنْ أَخَذَ [³⁵¹ Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır. ³⁵² Yani [الدية من الجاني، قال قتادة: يقتل ولا يقبل منه الدية. روي عن النبي (ص): "لا أعافي أحداً قتل بعد أخذ الدية." katilden diyeti aldıktan sonra bununla yetinmeyip onu öldürürse haddi aşmış olur. Katâde şöyle dedi: Böyle yapan kişiden diyet kabul edilmez ve o kişi öldürülür. Peygamber'den (s.a.s.) şöyle rivâyet edildi: ‘Diyeti aldıktan sonra katili öldüren kimseyi affetmem.’ buyurmaktadır.” ³⁵²

4-) Mekkî hadislerden az yararlandığı gibi şiirlerden de pek az faydalanmaktadır. Garîb kelimelerin anlaşılmasında Arap şiirlerinin çok faydası vardır. Hatta Mekkî'nin çokça alıntı yaptığı İbn Kuteybe eserinin genelinde bu şiirlerden yararlanmaktadır. Ancak Mekkî eseri kısaltma ve kolaylaştırma amacıyla şiirleri az kullanma yöntemini takip etmektedir. Mekkî bu eserinde sadece şu âyet için şiiri delil olarak getirmektedir: “فِيمَا” (أي ما شربوا من الخمر قبل التحريم، يقال: لم أطمع خبزاً ولا [³⁵³ Daha önce yiyip içtiklerinden. (طَعِمُوا ماءً ولا نوماً. قال الشاعر: فَإِنْ شِئْتُ حَرَمْتُ النِّسَاءَ سِوَاكُمْ وَإِنْ شِئْتُ لَمْ أَطْعَمْ نَقَاحاً وَلَا بَرْدًا. [النقاح: الماء، والبرد: النوم. Yani buradaki maksat haram olmadan önce içilen içkilerdir yoksa ekmek, su ve uyku kastedilmemiştir. Şairin dediği gibi: *Eğer sen dilerse senin dışındaki bütün kadınları haram ederim / Eğer sen istersen ne yerim ne içerim ne de yatarım.* Bu

³⁴⁹ es-Sâffât 37/1-3.

³⁵⁰ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ğâribi'l-Kur'ân*, 297.

³⁵¹ el-Bakara 2/178.

³⁵² Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ğâribi'l-Kur'ân*, 107-108.

³⁵³ el-Mâide 5/93.

şiiirde geçen “النفاخ” kelimesi ‘su’ manasında “البرد” kelimesi ise ‘uyku’ manasında kullanılmıştır.”³⁵⁴

2.2.1.3. Kur’ân İlimleri Konularında Kullandığı Yöntemler

Mekkî bu eserinde Kur’ân ilimlerinden de yararlanmışır.

1-) Mekkî bazı âyetlerin manasının anlaşılmasını kolaylaştırmak için âyetlerin nüzul sebebini açıklama metodunu kullanmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ) (مَنْعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا) ‘Allah’ın mescidlerinde O’nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zâlim kim olabilir?”³⁵⁵ [نزلت في] Hristiyan Rumların Müslümanları Kudüs’teki Beytülmakdis’e girmelerini engelledikleri ve Müslümanların korku içinde oraya girebildikleri, bunun üzerine bu âyetin nazil olduğu belirtilmektedir.”³⁵⁶ Bazen de âyetlerin kime hitap ettiğini veya sebebi nüzulün kim için olduğunu açıklamaktadır. Şu misalde olduğu gibi: “(لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَّكُم بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ) ‘Bunun sizin için kötü olduğunu sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır.’³⁵⁷ [يعني بالخطاب عائشة رضي الله عنها أي إنك توجرين] Bu âyetteki muhatap kişi Hz. Âişe’dir (r.a.). Yani bunun karşılığını alacaksın.”³⁵⁸

2-) Mekkî Kur’ân ilimlerinden nâsih-mensûhu da kullanmakta olup mensûh âyetleri belirtmektedir. Şu âyette olduğu gibi: “(… وَلْيَسْأَلُوا مَا أَنْفَقُوا...)” ‘Onlar da harcadıklarını istesinler.’³⁵⁹ [أي وليسألكم مهوور من خرج إليكم من نساءهم وهذا منسوخ.] Yani sizinle hicret eden kadınlar mehirlerini istiyorlar bu âyet mensûhtur.”³⁶⁰ Mekkî bu âyetin hükmünün kaldırıldığını belirtmekte olup hangi âyetle kaldırıldığını ise açıklamamaktadır.

3-) Mekkî’nin bu eserde çokça kullandığı başka bir yöntem ise âyetlerin kıraât farklılıklarını açıklayıp bu farklılıkların manaya kattığı anlamı ve etkisini açıklamaktır.

³⁵⁴ Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ğâribi’l-Kur’ân*, 155.

³⁵⁵ el-Bakara 2/114.

³⁵⁶ Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ğâribi’l-Kur’ân*, 101.

³⁵⁷ en-Nûr 24/11.

³⁵⁸ Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ğâribi’l-Kur’ân*, 266.

³⁵⁹ el-Mümtehine 60/10.

³⁶⁰ Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ğâribi’l-Kur’ân*, 343.

Mekkî'nin kıraât alanındaki yeterliliği daha önce belirtilmişti. Bu eserinde de kıraâtlere önem vermekte olup kıraâtlerin manaya etki eden yönünü ve ortaya çıkan farklı manaları açıklamaktadır. Şu misalde olduğu gibi: “... göz göre göre.”³⁶¹ [وَقِيلَ مَنْ كَسْرٍ، وَمَنْ] “... فُتِلَاً” Eğer ki dammeli veya “فُتِلَاً” şeklinde kesralı okunursa manası ‘karşılıklı veya göz göze’ olur. Eğer ki fethâlî olursa o zaman ‘yeniden başlamak istedi’ manasında olur.”³⁶² Bu örnekte olduğu gibi kıraât farklılıkları manaya etki ederek farklı sonuçlar ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir, Mekkî’de bunun birçok örneği olduğunu bu eserde göstermektedir.³⁶³

Mekkî'nin bu eserinde kıraât alanında birçok mesele bulunmaktadır.³⁶⁴ Bunların lügat bakımından manalarını açıklamasıyla kendinden önceki lügat âlimlerin kitaplarından ayrılmaktadır. Bunun sebebi ise Mekkî'nin kıraât alanındaki bilgisi ve bunu yapabilecek kapasitede olmasıdır. Bu yüzden Mekkî bazen kıraâtleri örneklerle açıklama yöntemini kullanmaktadır.³⁶⁵ Bununla beraber Mekkî bazen de birçok farklı kıraât getirmekle birlikte bazılarını kabul etmeyip böyle okumanın yanlış olacağını belirtmektedir. Şu örnekte olduğu gibi: “(فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِحْرِيًّا...)” *‘Ama siz (ey müşrikler), işte onları alaya aldınız...’*³⁶⁶ [من ضم السين جعله من السُّحْرَةِ وهي الاستخدام، ومن كسر السين جعله] “(سِحْرِيًّا): من ضم السين جعله من السُّحْرَةِ وهي الاستخدام، ومن كسر السين جعله ... Kim “السُّحْرَةِ” şeklinde dammeli okursa manası ‘istihdam etmek’ olarak değişir. Ancak (س) harfi kesralı okunursa anlamı ‘alay konusu yapmak’ olur. Böylelikle ilk cümlede geçen “السُّحْرَةِ” şeklinde okumak caiz değildir...”³⁶⁷ Bu örneklerde de görüldüğü gibi Mekkî garîb kelimelerin anlaşılması için kıraâtleri birçok farklı yöntemle ele almakta ve örneklendirmektedir.

³⁶¹ el-Kehf 18/55.

³⁶² Mekkî, *Tefsîru 'l-Muşkili min Ġâribi 'l-Kur'ân*, 239.

³⁶³ Mekkî, *Tefsîru 'l-Muşkili min Ġâribi 'l-Kur'ân*, 91, 119, 12.

³⁶⁴ Mekkî, *Tefsîru 'l-Muşkili min Ġâribi 'l-Kur'ân*, 88, 90, 140, 160...

³⁶⁵ Mekkî, *Tefsîru 'l-Muşkili min Ġâribi 'l-Kur'ân*, 295.

³⁶⁶ el-Mü'min 40/110.

³⁶⁷ Mekkî, *Tefsîru 'l-Muşkili min Ġâribi 'l-Kur'ân*, 265.

2.2.1.4. Lügat ve Belagat Konularında Kullandığı Yöntemler

Mekkî her ne kadar bu eseri kısaltmaya çalışsa da Arap dilinin ana konularından olan ve manayı açıklayan, manaya güzellik katan nahiv, sarf ve belagat konularına da yer vermekte ve deliller getirmektedir.

1-) İ'râb konusunda takip ettiği yöntemlerin başında kısaltarak ele alması gelmektedir. Örnek olarak şöyle: “(بِمَاءٍ مَّعِينٍ): [...yerden kaynayan suyu]”³⁶⁸ Yani aşikârdır ve mef’ûl konumunda olup kendisiyle bakılan göz gibi.”³⁶⁹ Mekkî bu örnekte olduğu gibi diğer örneklerde de i'râb konularını fazla detaylandırmadan özetleyerek açıklamaktadır.

2-) Mekkî'nin kullandığı başka bir yöntem ise kelimeleri sarf açısından incelemesini yapmaktır. Kelimenin kökünü, yeri geldiğinde çekimini ve veznini açıklamaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “(وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ...)”³⁷⁰ *Hak yoldan sapanlar...* [الْقَاسِطُونَ]: الجائرون، يقال قَسَطَ يَقْسِطُ، وَأَقْسَطَ يُقْسِطُ. قَسَطَ إِذَا جَارَ وَأَقْسَطَ إِذَا عَدَلَ.] Yani (الْقَاسِطُونَ) kelimesinin anlamı ‘adaletsizlik veya haksızlık yapmak’ demektir. Denildi ki: Bu kelime iki şekilde gelmektedir; birincisi “قَسَطَ يَقْسِطُ” ikincisi “أَقْسَطَ يُقْسِطُ” dur. “قَسَطَ” şeklinde gelirse manası ‘adaletsizlik’ olur ancak “أَقْسَطَ” şeklinde gelirse tam tersi ‘adaletli olma’ anlamı taşımaktadır.”³⁷¹ Mekkî'nin bu konuyla ilgili takip ettiği bir diğer yöntem ise bazı âyetlerde garîb kelimelerin çoğulunu belirtmek, bazı yerlerde de çoğul gelen kelimelerin tekillerini vermek ya da çoğul olan kelimeleri örnek getirerek açıklamaktır.³⁷²

3-) Mekkî'nin ayrıca kullandığı başka bir metod ise belagat konularından da kısa bir şekilde yararlanmaktır. Özellikle kinaye ve takrir sanatlarını bu eserde kullanmaktadır. Takrire örnek olarak şu âyeti verilebilir: “(فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ)”³⁷³ *Ateşe ne kadar da dayanıklıdılar!* [أي أجراًهم، وقيل: ما أعملهم بعمل أهل النار، وقيل: المعنى ما الذي صبرهم على ذلك] Yani cesaretliler mi? Denildi ki: Cehennem ehlinin ameliyle amel

³⁶⁸ el-Mülk 67/30.

³⁶⁹ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 349.

³⁷⁰ el-Cin 72/15.

³⁷¹ Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 358.

³⁷² Mekkî, *Tefsîru'l-Muşkili min Ġâribi'l-Kur'ân*, 98, 105, 120, 125, 163, 172...

³⁷³ el-Bakara 2/175.

etmeyeceğim. Ve yine denildi ki: bunun manası onları buna sabretmeye iten şey nedir? Buradaki soru lafzı takrir için gelmiştir.”³⁷⁴ Mekkî kinayeden de yararlanmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “(وَجُلُودُهُمْ) ‘...derileri...’³⁷⁵ [الجلود كناية عن الفروج.]”³⁷⁶ Buradaki derilerden maksat edep yerleridir bu da üstü örtük bir şekilde anlatılmaktadır.”³⁷⁶ Bu örneklerde olduğu gibi Mekkî Kur’ân’daki edebi sanatları açıklamayı ihmal etmemektedir.

Mekkî garîb kelimeler üzerine yazdığı bu eserinde her ne kadar fıkhi konulara yer vermemeye çalışsa da bazı âyetlerin açıklamasında İmam Mâlik’in görüşlerinden delil getirmektedir. Şu örnekte olduğu gibi: “(يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ) ‘...büyük hac günü...’³⁷⁷ [يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ]: يوم النحر عند مالك وأصحابه، وقيل يوم عرفة. Kurban Bayramının birinci günüdür. Bazıları da dedi ki: Arefe günüdür.”³⁷⁸

Garîbu’l-Kur’ân başlığı altında Mekkî’nin bu alanda yazmış olduğu *Tefsîrû’l-Müşkil min Garîbi’l-Kur’ân* adlı eserinde en çok kullandığı kaynaklar, garîb kelimeleri açıklarken takip ettiği yöntemler, delil getirirken kullandığı metotlar örneklerle değerlendirilmiştir. Bundan sonra ise İ’râbu’l-Kur’ân alanında yazmış olduğu *Müşkilü İ’râbi’l-Kur’ân* adlı eseri incelenmiştir.

2.3. Mekkî’nin İ’râbu’l-Kur’ân Alanındaki *Müşkilü İ’râbi’l-Kur’ân* Eseri

a-) Eser Hakkında Genel Bilgiler

Eser kaynaklarda genel olarak *Müşkilü İ’râbi’l-Kur’ân* adıyla geçmektedir.³⁷⁹ Eser h.391 senesinde Kudüs’te yazılmış olup en meşhur kitaplarındandır. Birçok dil bilimci ve nahivcinin görüşlerine yer verdiği eserin birçok yazma nüshası mevcuttur. En çok bilinen eserlerinin başında gelmektedir. Eserin tahkikini Yâsîn Muhammed es-Sevvâs ve Hâtim Sâlih ed-Dâmin ayrı ayrı yapmıştır.

³⁷⁴ Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ġâribi’l-Kur’ân*, 106.

³⁷⁵ Fussilet 41/20.

³⁷⁶ Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ġâribi’l-Kur’ân*, 306.

³⁷⁷ et-Tevbe 9/3.

³⁷⁸ Mekkî, *Tefsîru’l-Muşkili min Ġâribi’l-Kur’ân*, 184.

³⁷⁹ İbnü’l-Cezerî, *Gayetü’n-Nihâye*, 2/270; es-Suyuti, *Buğyetü’l-Vuat*, 2/298.

b-) Eserin Yazılış Amacı

Mekkî eserin mukaddimesinde bu kitabı yazma amacını şöyle açıklamaktadır: “İ’râb konusuyla ilgili telif edilen binden fazla eserin pek çoğu cer ve cezm harfleri, fâil ve meful, innenin ismi ve haberi vb. konularda bilenle bilmeyen, âlimle cahil arasındaki farkı ortaya çıkarmayan basit meseleleri uzatarak anlattıklarını; öğrenilmesi gereken birçok müşkillerden habersiz kaldıklarını gördüm. Bu yüzden bu eserde tefsirin müşkilini açıklamayı, sebeplerini, zorluklarını ve nadir olan kısımlarını ele almak istedim. Bu eserle yetinip onu ezberlemek isteyenler için ulaşılması kolay, taşınması hafif olsun diye yazdım.”³⁸⁰

Mekkî ayrıca bu eserini yazma amacının Arapçada ileri seviye ve daha fazlasını düşünenler için olduğunu şöyle belirtmektedir: “Bu eseri nahivden fâil ve meful, cer ve mecrur, muzâf-muzâfun ileyh, sıfat-mevsuf vb. konulardan başka bir şey bilmeyenler için yazmadık. Biz bu eseri bunlardan daha ilerisini düşünen, bu ilimlerin her yönünü bilen ve tüm âmillerini iyi tanıyıp kaidelerine bağlı kalan bu işin ehli olanlar için yazdık...”³⁸¹

2.3.1. Eserde Kullanılan Yöntemler

1-) Mekkî bu kitabında 114 sûrenin hepsinin i’râbını yapmakta olup ayrıca tüm sûreleri ayrı başlıklarla işlemektedir. Âyetleri Kur’ân’daki tertibe uyarak sırayla i’râb yapmaktadır.

2-) Sûre hakkında ve sûrenin kaç âyet olduğuyla alakalı bir bilgi vermeyip besmeleden hemen sonra âyetlerin i’râbını yapmaktadır.

3-) Âyetlerin i’râbını ise zayıf ve güçlü şeklinde ayırıp bazılarını bazılarına tercih etmektedir. Mekkî bu eserinde tüm âyetlerin i’râbını yapmayıp bazı sûrelerde âyetler arasında çok uzun atlamalar yapmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: Ankebût sûresinin on dördüncü âyetinin i’râbını yaptıktan sonra yirmi beşinci âyetin i’râbına geçip aradaki âyetleri atlamaktadır.³⁸² Bununla beraber Mekkî bazen sûrelerde âyetlerin sıralamalarında

³⁸⁰ Mekkî, *Müşkil-i İ’râbi’l-Kur’ân*, 1/63.

³⁸¹ Mekkî, *Müşkil-i İ’râbi’l-Kur’ân*, 1/64.

³⁸² Mekkî, *Müşkil-i İ’râbi’l-Kur’ân*, 2/552.

bazı âyetleri öne alarak i'râbını açıklamaktadır. Tevbe sûresinin 25. âyetinin i'râbını 21. âyetten önce yapmaktadır.³⁸³ Yine aynı şekilde Kehf sûresinin 48. âyetinin i'râbını 47. âyetten önce i'râb yapmaktadır.³⁸⁴

Mekkî'nin bu eserinde takip ettiği yöntemlerden biri de pek çok farklı görüşlere yer vermesidir. Burada örneklerle birlikte detaylandırılmıştır.

2.3.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklarda Kullandığı Yöntemler

Mekkî i'râb konusunda yazdığı bu eserde en çok sarf, nahiv ve lügat âlimlerinden yararlanmış ve onların görüşlerine yer vermiştir. Bu görüşler hakkında hangilerinin doğru, hangilerinin yanlış olduğunu belirtmemekte olup “Böyle bir görüş var, bakınız.” demekle yetinmektedir.

1-) Bunlardan en çok yararlandığı ve delil olarak görüşlerine başvurduğu Sîbeveyhi'dir. Mekkî gerek mananın anlaşılması için gerekse i'râbı açıklamak için Sîbeveyhi'nin görüşlerini delil olarak getirmektedir. Şu örnekte olduğu gibi: “يَا جِبَالُ أَوْبِي (من نصب الطَّيْر) [عطفه على موضع الجبال لأنها في موضع نصب بمعنى النداء، وهو قول سيبويه... Kim (الطَّيْر) kelimesini nasb okursa “الجبال” kelimesine atfetmiş olur. Çünkü nida manasında olduğundan nasb konumundadır. Bu Sîbeveyhi'nin görüşüdür...”³⁸⁶

2-) Mekkî'nin en çok alıntı yaptığı bir diğer lügat ve tefsir âlimi Ferrâ'dır. Yine aynı şekilde ondan da delil getirirken takip ettiği yöntem ya âyetin manası için ya da âyetin i'râbı için görüşlerinden faydalanmaktır. Yâsîn sûresindeki şu örnekte olduğu gibi: “وَأَن... وقال [الفراء: (لَمَّا) بمعنى لمن ما ثم أدغم النون في الميم فاجتمعت ثلاث ميمات فحذفت احداهن استخفافا... Ferrâ dedi ki: bu âyetteki (لَمَّا) lafzı “لمن ما” manasında gelmiştir. Sonra buradaki “ن” harfi idğam yapılarak “م” harfine dönüştürüldüğünde ortaya üç tane “م” harfi çıkmaktadır. Hafiflik

³⁸³ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/326.

³⁸⁴ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/443.

³⁸⁵ Sebe' 34/10.

³⁸⁶ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/134.

³⁸⁷ Yâsîn 36/32.

olsun diye de bunlardan bir tanesi hazfedilmiştir...”³⁸⁸ Mekkî bu âyetin manasını ve i'râbını yaptıktan sonra farklı görüşler ve Ferrâ'nın görüşünü getirerek manayı anlaşılır kılmaktadır.

3-) Mekkî'nin fazlaca alıntı yaptığı değerli âlimlerden biri de Kisâî'dir. Mekkî Kisâî'den de aynı şekilde manayı açıklamak, i'râbın beyanı veya kıraât farklılıklarını anlaşılır kılmak için faydalanmaktadır. Ondan alıntı yaparken bazen sözlerini kısaltma ya da özetleme yöntemiyle alıntı yapmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “(ذِكْرًا وَمَا كُنَّا ظَالِمِينَ) ‘Öğüt vermek üzere uyarıcılar gönderdik. Biz zâlim değiliz.’³⁸⁹ [موضع (ذِكْرًا) عند الكسائي] Kisâî'ye göre bu âyetteki (ذِكْرًا) kelimesinin konumu hâl olduğundan nasb gelmiştir...”³⁹⁰ Mekkî bu kelimenin i'râbını yaparken Kisâî'nin görüşünü aktarıp herhangi bir tercihte veya itirazda bulunmadan olduğu gibi aktarmaktadır.

4-) Mekkî bunların dışında Ahfeş ve Zeccâc'ın görüşlerine de çokça yer vermektedir. Mekkî bu eserinde manadan çok i'râba yoğunlaştığı için alıntı yaptığı çoğu görüş i'râbla ilgilidir. Ahfeş ve Zeccâc'ın görüşlerine yer verdiği şu âyetle i'râbla alakalıdır: “(وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا) ‘Rahmân'ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen kullardır.’³⁹¹ [(الَّذِينَ يَمْشُونَ) وقال الأخفش: (الَّذِينَ يَمْشُونَ) ، وقال الزجاج: (الَّذِينَ يَمْشُونَ) نعت والخبر: (أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ)³⁹². (عِبَادُ) نعت للعباد، والخبر محذوف. وقال الزجاج: (الَّذِينَ يَمْشُونَ) نعت والخبر: (أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ)³⁹². (الَّذِينَ يَمْشُونَ) lafzıdır. Ahfeş şöyle demektedir: (الَّذِينَ يَمْشُونَ) lafzı “عباد” kelimesinin sıfatı olup haberi ise mahzuftur. Zeccâc ise şöyle demektedir: (الَّذِينَ يَمْشُونَ) sıfat olup haberi ise (أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ) ‘İşte bunlar, zorluklara katlanmalarının karşılığı olarak cennet konağıyla ödüllendirilecek’ âyetidir.”³⁹³ Mekkî bu âyetle önce i'râbı açıkladıktan sonra Ahfeş ve Zeccâc'ın görüşlerine ayrı ayrı yer vermekte olup herhangi bir tercihte bulunmadan olduğu gibi aktarma yöntemini kullanmaktadır.

³⁸⁸ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/154.

³⁸⁹ eş-Şuarâ 26/209.

³⁹⁰ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/81.

³⁹¹ el-Furkân 25/63.

³⁹² el-Furkân 25/75.

³⁹³ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/75.

5-) Mekkî bu eserde genellikle Basralı ve Kûfeli ekollerin görüşlerine çok yer vermektedir. Örnek olarak Fâtiha sûresinin i'râbını yaparken: “(إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) ‘Bizi dosdoğru yola ilet.’³⁹⁴ [قوله جلا وعلا: (إِهْدِنَا) طلب وسؤال ومجراه في الاعراب مجرى الأمر لكنه مبني] Allah’ın (c.c.) şu kavli: (إِهْدِنَا) burada talep ve istek mevcuttur. Bu kelimenin i'râbta geliş şekli emir kipindendir. Ancak Basralıların görüşüne göre bu mebnidir ve (ي) harfi gizlenmiştir. Kûfe ekolünün görüşü ise mu'rebdir ve yine (ي) harfinin hazfedilmiş olması mu'reb oluşundandır şeklinde...”³⁹⁵ Mekkî, Basralı ve Kûfeli ekollerin fikirlerine ayrı yer vermektedir.

Mekkî i'râbın sıhhatini pekiştirmek ve mananın güzelce anlaşılmasını sağlamak amacıyla bazı âyetlerin açıklamasında farklı tefsirlerden yararlanmaktadır. Örneğin: قوله: (أَلَا) [396 'Biline ki, gerçekten bozanlar onların ta kendileridir... ' (أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ...)“ Yüce Allah’ın (أَلَا إِنَّهُمْ) sözüyle mübteda yapıldığından (ان) kesreli olarak gelmiştir. (أَلَا) kelimesine ‘gerçekten’ anlamı verildiğinde fethalı gelmesi caiz olur.”³⁹⁷ Esere bakıldığında Mekkî’nin bu açıklamaları Nehhâs’ın tefsir kitabından aldığı ve buna benzer diğer tefsirlerden çokça yararlandığı görülmektedir. Mekkî’nin *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân* eserinin kaynakları elbette ki bunlarla sınırlı değildir. Burada en çok yararlandığı ve sözlerinden alıntı yaptığı âlimler zikredilmiştir. Bunların dışında alıntı yaptıklarına da onun bu eserinden ulaşılabilir.

2.3.1.2. Kullandığı Diğer Bazı Yöntemler

1-) Mekkî’ye göre bütün âyetlerde müşkilü i'râb bulunmaktadır. Ancak Mekkî’nin takip ettiği yöntem bütün âyetlerin i'râbını yapmamak olup bazılarını i'râb yapıp bazılarının da yalnız birkaç kelimesini i'râb yapmaktır. Bakara sûresinin sekizinci âyetinin i'râbını açıklarken (مَنْ يَقُولُ) ifadesinin i'râbını yapıp doğrudan (وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ) kelimesinin i'râbına geçmektedir. Aradaki kelimelerin i'râbını ise yapmamaktadır.³⁹⁸ Bu yöntemi birçok âyette kullanmaktadır.

³⁹⁴ el-Fâtiha 1/6.

³⁹⁵ Mekkî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/70.

³⁹⁶ el-Bakara 2/12.

³⁹⁷ Mekkî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/78.

³⁹⁸ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/77.

2-) Mekkî'nin kullandığı yöntemlerden biri de âyetleri âyetle açıklamak veya benzer başka bir âyetin i'râbını örnek olarak delil getirmektir. Şu örnekte olduğu gibi: من [399 'Kim Allah'a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse... ' (مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ) " (مَنْ) Bu âyetteki (مَنْ) الذي نعت لذا أو بدل منه، ومثله: (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ) 400. mübteda, (ذَا) ise onun haberidir. Âyetin devamındaki (الَّذِي) kelimesi ondan sonra gelen (ذَا) lafzının sıfatı veya ondan bedeldir. Şu âyetteki örnekte olduğu gibi: (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ) 401 '... 'O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefa'at edemez.' Mekkî birinci âyetin i'râbını anlaşılır kılmak için yine aynı sûrede geçen başka bir âyeti delil olarak getirmektedir.

3-) Mekkî'nin âyetleri delil olarak kullandığı başka bir yöntem ise; benzer bazı konular arasında bağlantı kurmak ve bu konuları kıyaslama yaparak açıklamaktır. Örnek olarak: [قولہ: (تَوَلَّجَ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتَوَلَّجَ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ) 'Geceyi gündüze katarsın, gündüzü de geceye katarsın.' 402 (تَوَلَّجَ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتَوَلَّجَ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ) مثل: (تَوَلَّيَ الْمُلُوكَ مَنْ تَشَاءُ) 403 في وجهيه...] 404 Âl-i İmrân sûresinin yirmi yedinci âyetinin i'râbını yaparken yirmi altıncı âyetle 'Mülkü dilediğine verirsın...' benzer olduğunu belirterek bu âyetler arasında bağlantı kurarak i'râb bakımından aynı olduklarını söylemektedir.

4-) Mekkî, Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinden delil olarak çok az faydalanmaktadır. Yararlandığı hadislerden bir tanesi: "... ما روي عن النبي صل الله عليه وسلم ['أنه قال: (إن الله عز وجل ينهي عن قيل وقال) ... 405 Bu hadis dışında sadece iki tane hadis kullanmaktadır. Bunlardan bir tanesini iki defa kullanmakta olup 1. cilt sayfa 319 ve 332'de delil olarak getirmektedir. Diğer hadis ise 2. cilt sayfa 334'te geçmektedir.

5-) Mekkî âyetlerin i'râbını yaparken veya manasını açıklarken sahâbe ve tâbiînlerin görüşlerinden ve sözlerinden deliller getirmektedir. En çok sözlerinden alıntı yaptığı sahâbelerin başında İbn Abbas gelmektedir. Şu âyetin açıklamasını yaparken İbn

399 el-Bakara 2/245.

400 el-Bakara 2/255.

401 Mekkî, Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân, 1/133.

402 Âl-i İmrân 3/27.

403 Âl-i İmrân 3/26.

404 Mekkî, Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân, 1/155.

405 Mekkî, Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân, 1/304.

يجوز أن يكون في موضع نصب [406 ... kopmayan ...] (لَا انْفِصَامَ لَهَا) Abbas'tan delil getirmekte: “ Bu lafzın nasb olarak [على الحال من العروة الوثقى و هي لا اله الا الله في قول ابن عباس (رضى الله عنه). gelmesi caizdir çünkü (العروة الوثقى) kelimesinin hâli konumundadır. İbn Abbas'ın rivâyetine göre (العروة الوثقى) lafzının manası (لا اله الا الله) demektir.” 407 İbn Abbas dışında farklı sahâbeler ve tâbiînlerin görüşlerine çokça yer vermektedir. Diğer yandan delil olarak Arap şiirlerini de eserinde delil olarak kullanmakta olup bunlardan sadece yeri geldiğinde faydalanmaktadır.

6-) Mekkî bu eserini her ne kadar âyetlerin i'râbını yapmaya ayırsa da yeri geldiğinde âyetlerin açıklamaları, sebebi nüzulü, 408 nâsih mensûh âyetlerin beyanı 409 ve hatta âyetlerin fıkhi hükümleri hakkında mezhep görüşlerini 410 deliller getirerek açıklamaktadır. Ayrıca Mekkî'nin en mahir olduğu ilimlerden olan kıraât farklılıklarının etkisi bu eserinde de ortaya çıkmakta olup Mekkî birçok değişik kıraâte yer verip detaylıca kıraâtlerden bahsetmektedir. Şu örnekte olduğu gibi: “ (أَنْ يُصَلِّحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا) ...aralarında bir uzlaşmaya varmalarında... 411 Mekkî bu âyette geçen (أَنْ يُصَلِّحَا) lafzını, (أَنْ يُصَالِحَا) şeklinde ele alıp i'râbını yaptığından kıraât yönünden değerlendirmektedir.” 412 Kitabında bahsettiği kıraâtlerin yönlerini açıklamakta ve bu yüzden kıraâtleri takip etmedeki yoğunluğu eserde çokça bulunmaktadır.

7-) Mekkî'nin takip ettiği yöntemlerden biri de çoğu yerde sarf konularına önem vermektir. Cümlede geçen fiilin yapısını, veznini ve kelimelerin köklerini açıklayıp i'râbın anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Şu âyetin i'râbını açıklarken fiilin hangi vezinde geldiğini şöyle ifade etmektedir: “ (وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ) ...Hâlbuki varılacak güzel yer, قوله: (وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ): الله ابتداء وحسن ابتداء ثان وعنده خبر حسن، ... [413 Allah'ın katındadır. Bu [ولماب وزنه مَفْعَل وأصله مأوب ثم قلبت حركة الواو علي الهمزة وأبدل من الواو ألف مثل مقال ومكان.

406 el-Bakara 2/256.

407 Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/138.

408 Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/208, 230...

409 Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/220, 2/204.

410 Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/265.

411 en-Nisâ 4/128.

412 Kûfelilerin kıraâtinde (يُصَلِّحَا) olarak geçmekte olup Mushaf'ın yazımında bu şekilde ittifak edilmiştir. Mekkî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/209.

413 Âl-i İmrân 3/14.

âyette: (الله) birinci mübteda, (حسن) ise ikinci mübteda, (عنده) kelimesi ikinci mübtedanın haberidir... “الماب” ise (مَفْعَل) vezninde olup kelimenin aslı ise “مَأْوَب” dir. Bu kelimedeki (و) harfinin harekesi hemzenin üstüne getirilerek (و) harfi değiştirilip (ل) getirilmiştir. Şu örneklerde “مقال ومكان” olduğu gibi.”⁴¹⁴ Bu örnekte de görüldüğü gibi Mekkî kelimelerin kökenlerini ve vezinlerini örnekler vererek açıklamaktadır ve bunu birçok yerde uygulamaktadır.

8-) Mekkî'nin bu eserinde kullandığı başka bir yöntem ise cümlelerde çokça ara söz cümlesi kullanmaktır. Şu âyette olduğu gibi: “(اِسْتَدْنَتْ بِهٖ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ) ...*fırtınalı bir günde rüzgârın savurduğu kül gibidir.*”⁴¹⁵ [قوله: (فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ): أي عاصف ريحه كما تقول: [مررت برجلٍ قائمٍ أبوه، ثم تحذف الأب إذا علم المعني. وقيل تقديره: في يوم ذي عصف. olduğu gibi: (فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ) yani rüzgârı şiddetli olan. Şöyle söylendiği gibi: Babası ayakta duran bir adamın yanına uğradım, sonra burada kastedilen mana bilindiği için baba kelimesinin çıkarılmasındaki örnekte olduğu gibi burada geçen âyetin aslı ‘şiddetli fırtınaya sahip gün’ demektir.”⁴¹⁶ Mekkî bu âyeti açıklamak için farklı bir konu üzerinden örnek getirmektedir. Bu âyetin açıklanmasında olduğu gibi Mekkî birçok yerde örnekler üzerinde bağlantı kurarak bu eserinde çok fazla ara söz kullanmaktadır.

9-) Mekkî'nin takip ettiği yöntemlerinden bir diğeri de bazı âyetlerde önceden geçmiş aynı olan kelime veya cümlelerin i'râbını yaptığında aynı şeyleri tekrar etmesidir. Âl-i İmrân sûresinin yüz ikinci âyetinde geçen şu kelimeyle ilgili: “(اَتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ)” [قوله: (تُقَاتِهٖ): أصله وقية وقد تقدمت...]⁴¹⁷ “...Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun...”⁴¹⁸ Bu âyetteki (تُقَاتِهٖ) kelimesinin aslı “وقية” olup bunu da daha önce açıklamıştım.”⁴¹⁸ demektedir.

10-) Mekkî'nin bu eserinde çokça başvurduğu başka bir yöntem ise gerektiği yerlerde farklı kitaplarına atıfta bulunmaktır. Mekkî'nin bazen farklı eserlerinden yararlandığı ve konuyu orada işlediği şu örmekte anlaşılmaktadır. Mekkî şu âyetin i'râbında: “(مَنْ ظُهِرَ هُمْ): بدل من "بَنِي آدَمَ" باعادة [419] ...*onların sırtlarından...*”⁴¹⁹ (مَنْ ظُهِرَ هُمْ):

⁴¹⁴ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/151.

⁴¹⁵ İbrâhîm 14/18.

⁴¹⁶ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/402.

⁴¹⁷ Âl-i İmrân 3/102.

⁴¹⁸ Mekkî, *Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*, 1/169.

⁴¹⁹ el-A'râf 7/172.

açıklamaktadır. Bunu yaparken de anlaşılması için kolaylaştırmaya ve sadeleştirmeye dikkat etmektedir. Burada Mekkî'nin nâsih ve mensûh alanında yazmış olduğu esrinin yöntemi örnekler verilerek açıklanmıştır.

2.4.1. Eserin İçeriği ve Kullandığı Yöntemler

Mekkî bu eserinde nâsih ve mensûh bulunan sûrelerin tamamını ele almakta olup her bir sûreyi de ayrı başlıklar altında açıklamaktadır. Sûreler hakkında ve sûrenin kaç âyet olduğuyla alakalı herhangi bir bilgi vermemektedir. Sadece Mekki veya Medeni olduklarını belirtmekle yetinip sûreleri ve âyetleri Mushaf'taki tertibe göre sırayla ele almaktadır. Bazı sûrelerin sonunda, bir sonraki sûrede veya sûrelerde nâsih ve mensûh olmadığını belirtmektedir.⁴²⁴ Bazen de sûrelerde nâsih ve mensûhun olmama sebebini açıklamaktadır.⁴²⁵ Mümtetine sûresinden sonraki sûreleri tek bir başlık altında toplayıp Kur'ân'ın geri kalanında nâsih ve mensûhla ilgili genel âyetleri bu başlık altında açıklamaktadır.⁴²⁶

1-) Mekkî'nin bu eserdeki ilk yöntemi önceki âlimlerin bu konudaki sözlerini zikredip ardından da kendi görüşünü belirtmesidir. Bununla ilgili mukaddimesinde şöyle demektedir: “Ben Kur'ân ve hadis ilmini talep etme ihtiyacından dolayı nâsih ve mensûh ilmiyle ilgili faydalı bir şey gördüğümde mutekaddimun âlimlerin eserlerinden olup olmadığına baktım. Ancak bu konu hakkında toplanmış herhangi bir kitap olmadığından ben bu kitabı onların dağılmış olan eserlerinden topladım.”⁴²⁷

2-) Mekkî ayrıca usûl âlimlerinin bu konudaki görüşlerini de kullanıp kendine has bir metotla nâsih-mensûhu açıklamaktadır. Bununla alakalı olarak şu ifadeleri kullanmaktadır: “Fıkıhtaki usûl âlimlerinin kitaplarını araştırdım ve bu eserlerin önsözünde nâsih ve mensûh konusunda yazılan bilgileri topladım. Bu konuda yazılan eserlerde bazı şeyler gözden kaçırılmış veya fazla yazılmış olabilir.”⁴²⁸

⁴²⁴ Mekkî, *el-Îzâh*, 424.

⁴²⁵ Mekkî, *el-Îzâh*, 374, 378, 388, 407...

⁴²⁶ Mekkî, *el-Îzâh*, 439-446.

⁴²⁷ Mekkî, *el-Îzâh*, 46.

⁴²⁸ Mekkî, *el-Îzâh*, 46.

3-) Mekkî'nin kullandığı yöntemlerden biri de önceki âlimlerin görüşlerini doğru ve yanlış ayırmadan olduğu gibi aktardıktan sonra kendi görüşleriyle doğrusunu açıklamaya çalışmasıdır. Bununla alakalı şöyle söylemektedir: “Nâsih ve mensûh konusunda yazılmış önceki kitaplara konulmuş bazı şeyler ve hatalar buldum ve onları olduğu gibi naklettim. Bazı şeyler ki nâsih konusunda zikredilmemesi gereken ve neshin onda caiz olmadığı şeylerdir. Bunların hepsini onların sözleriyle aktardıktan sonra bildiğim ilimlerle ve gücümün yettiği kadarıyla doğrusunu açıklamaya çalıştım. Ayrıca bunları anlaşılması ve ezberlenmesi kolay olması için açıkladım.”⁴²⁹

4-) Mekkî'nin takip ettiği yöntemlerden bir diğeri de nâsih ve mensûh âyetlerin açıklamasına geçmeden önce önsöz olarak nâsih ve mensûh ilmiyle ilgili genel bilgileri farklı başlıklar altında dile getirmesidir. İlk başlıkta nâsih ve mensûh kelimesinin lügat manasından bahsedip bu kelimenin Arapçada üç şekilde geldiğini söyleyerek bunları tek tek açıklamaktadır. Bu kelimenin bazı manalarının kullanımının yanlış olduğunu delillerle reddetmektedir. Nehhâs'ın görüşünde olduğu gibi.⁴³⁰ Daha sonra da ıstılah manasını açıklayarak hangilerinin Kur'ân'daki nâsih kelimesini karşıladığını belirtip bu manaları âyetlerle ve farklı görüşlerle desteklemektedir.⁴³¹

5-) Mekkî ilk başlıkta yukarıdaki bilgileri açıkladıktan sonra ikinci başlıkta ise nâshin gerçek manasını, nerede ve nasıl caiz olduğunu ele almaktadır. Bu başlık hakkında şöyle demektedir: “Bu başlıkla ilgili benden önce hiç kimsenin böyle bir şeyi açıkladığını bilmiyorum. Bu yüzden bahsettiğim şeylerin çoğu nâshin usulü ve diğer konularıyla ilgilidir.” Devamında ise şöyle demektedir: “Nâsih, Allah'ın bir âyetin hükmünü emredilen başka bir hükümle kaldırmasıdır. Yüce Allah'ın emri demek onun sözü demek olup bu da onun sıfatı manasına geldiği için bunlarda da bir değişiklik veya değiştirme söz konusu olamaz. Ancak değişiklik veya mananın değişmesi hükümle ilgili olur...”⁴³² Bunları anlattıktan sonra âyetler ve örneklerle delillendirmektedir.⁴³³

⁴²⁹ Mekkî, *el-Îzâh*, 46.

⁴³⁰ Mekkî, *el-Îzâh*, 47.

⁴³¹ Mekkî, *el-Îzâh*, 47-54.

⁴³² Mekkî, *el-Îzâh*, 55-56.

⁴³³ Mekkî, *el-Îzâh*, 55-59.

6-) Mekkî üçüncü başlıkta ise nâshin caiz olduğuna dair Kur'ân'dan deliller getirerek bunu farklı görüşlerle ve luğavi örneklerle desteklemektedir.⁴³⁴ Devamında dördüncü başlık altında ise nâshin caiz olup olmadığını ele almakta olup nâshin caiz olduğu yerleri âyet, hadis ve icmâ ile örnekler getirerek açıkladığı gibi nâshin caiz olmadığı kıssalar, cennet-cehennem, hesap günü, göğün ve yerin yaratılması, ahlak gibi konuları da belirtmektedir.⁴³⁵

7-) Mekkî beşinci başlık altında ise mensûh kavramının kısımlarını açıklamaktadır. Kur'ân'la ilgili mensûhun altı kısım olduğunu söyleyip bunlardan yedi kısımda bahsetmektedir. Bunları örneklerle ve farklı görüşlerle desteklemektedir.⁴³⁶ Altıncı başlıkta nâshin kısımlarını zikretmekte olup Kur'ân'daki nâshi üç kısma ayırıp bunları âyet ve görüşlerle delillendirmektedir.⁴³⁷

8-) Mekkî yedinci başlıkta nâshin ve mensûhun caiz olduğu yerlerden bahsetmekte olup bunu da beş kısma ayırmaktadır. Birincisi Kur'ân'ın Kur'ân ile nâshi ve sünnetin Kur'ân ile nâshi, ikincisi Kur'ân'ın mütevâtir sünnet ile nâsih edilmesi, üçüncüsü sünnetin sünnetle nâsih edilmesi, dördüncüsü Kur'ân'ın icmâ ile nâsih edilmesi, beşincisini ise icmânın icmâ ile veya kıyasın kıyasla nâsih edilmesi şeklinde belirterek delillerle açıklamaktadır.⁴³⁸ Mekkî sekizinci başlık altında özel olarak sünnetin sünnetle nâshin manasının kısımlarını dört ayrı yönden ele almaktadır.⁴³⁹

9-) Mekkî dokuzuncu başlık altında ise “nâsih, tahsis ve istisna” kelimeleri arasındaki farklardan bahsetmekte olup bunları açıklamaktadır.⁴⁴⁰ Onuncu başlık bu başlığı tamamlar nitelikte olup nâshin ve tahsisin örneklerini ve nerede, nasıl geldiğini âyetlerden, hadislerden ve sahâbe sözlerinden deliller getirerek açıklamaktadır.⁴⁴¹ On birinci başlıkta ise Kur'ân'a tahsis edilen kısımları açıklar nitelikte bir şerh ile detaylıca

⁴³⁴ Mekkî, *el-Îzâh*, 60-64.

⁴³⁵ Mekkî, *el-Îzâh*, 65-66.

⁴³⁶ Mekkî, *el-Îzâh*, 67-71.

⁴³⁷ Mekkî, *el-Îzâh*, 72-76.

⁴³⁸ Mekkî, *el-Îzâh*, 77-81.

⁴³⁹ Mekkî, *el-Îzâh*, 82-84.

⁴⁴⁰ Mekkî, *el-Îzâh*, 85-87.

⁴⁴¹ Mekkî, *el-Îzâh*, 88-100.

açıklayıp devamında da ayrı bir başlıkta detaylı olarak âyetlerden ve görüşlerden deliller getirmektedir.⁴⁴²

10-) Mekkî on ikinci başlıkta nâsih ve mensûhun şartlarını detaylıca açıklayıp âyetlerle örneklerini getirmektedir.⁴⁴³ En son başlıkta ise şimdiye kadar nâsih ve mensûh konusunda bahsettiği şeyleri özet şeklinde ele alıp bu bahsi de şu cümlelerle bitirmektedir: “Ebu Muhammed dedi ki: Biz nâsih ve mensûh kaidelerinden her bir kaideyi özel ve istisna olacak şekilde getirdik ki bir işaretle âlime hatırlatsın, gafil olanı uyarsın ve cahil olana fayda versin diye bunların hepsini özet bir şekilde açıkladık ve kısa bir şekilde şerh ettik. Şimdide biz Kur’ân’ı sûreler şeklinde ele alıp bu sûrelerin âyetlerinde nâsih ve mensûh olan olayları ihtilaflarıyla birlikte kısa, özet ve açıklayıcı bir şekilde zikredeceğiz. Ancak buna geçmeden önce gelecek olan bir başlık altında mensûh olan bir cümleyi ezberlenmesi kolay ve özet cümlelerle beyan edeceğiz.”⁴⁴⁴

Kısacası Mekkî nâsih ve mensûh âyetlerin açıklamasını yapmadan önce yaklaşık on dört başlıktan oluşan bu konu hakkında kendisine ulaşan genel bilgilerle okuyucuya nâsih ve mensûhla ilgili genel bilgilendirme yaptıktan sonra asıl konuya geçmektedir. Mekkî bu eserinde nâsih konusunda iddia edilen yaklaşık olarak iki yüz ayrı konuyu işlemektedir. Ancak bunlardan az bir kısmı hariç çoğunu reddetmektedir. Mekkî bu eserde nâsih-mensûh konusundaki tüm ihtilafları ve farklı görüşleri zikrettikten sonra delillerle sağlam olan görüşü kabul etmektedir. Bu yüzden müellif birçok meşhur âlimden görüşler getirmektedir. En çok yararlandıkları burada zikredilmiştir.

2.4.1.1. En Çok Başvurduğu Kaynaklarda Kullandığı Yöntemler

Mekkî’nin bu eserinde delil olarak en çok kullandığı kaynakların başında sahâbe sözleri gelmektedir. Bunların içerisinde de Kur’ân’ın ilk müfessirlerinden sayılan İbn Abbas gelmektedir.

1-) Mekkî nâsih mensûh konusunda en çok İbn Abbas’ın âyetler hakkındaki görüşlerine ve açıklamalarına yer vermektedir. Bunlardan şöyle bir örnek verilebilir:

⁴⁴² Mekkî, *el-Îzâh*, 101-106.

⁴⁴³ Mekkî, *el-Îzâh*, 107-111.

⁴⁴⁴ Mekkî, *el-Îzâh*, 116-117.

şekilde Mücâhid şöyle söylemekte: Bu âyet muhkem âyetlerdendir, ganimet beşte birdir. Bu yüzden kimler için olduğunu sorduklarında bu âyetle cevap verilir.”⁴⁵⁶

6-) Mekkî'nin bu eserinde görüşlerine çokça başvurduğu bir diğer âlim önemli müfessirlerden biri olan Dahhâk'tır. Mekkî diğer âlimlerde olduğu gibi burada da görüşleri olduğu gibi aktarmaktadır. Şu örnekte olduğu gibi: “مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا) (تُوفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُخْسُونَ 'Kim dünya hayatı ve onun ziynetini istiyorsa, orada onlara işlerinin karşılığını eksiksiz veririz; orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar.”⁴⁵⁷ روي عن الضحاك عن ابن عباس أنها منسوخة بقوله: (مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا [لَهُ جَهَنَّمَ]⁴⁵⁸)، وهو من المكي الذي نسخ مكيًا. yukarıdaki âyet şu âyetle mensûh edilmiştir: 'Kim bu geçici dünyayı isterse burada istediğimiz kimseye dilediğimiz şeyleri veririz; sonra da onu cehenneme göndeririz.' Bu âyet Mekkî âyetlerden olduğundan aynı şekilde Mekkî âyetle nâsih edilmiştir.”⁴⁵⁹ Mekkî bu âyetin nâsih yönüyle ilgili olarak Dahhâk'ın rivâyetini aktarıp kendisi de herhangi bir katkıda bulunmamaktadır.

Buraya kadar Mekkî'nin nâsih ve mensûh konusunda görüşlerinden en çok yararlandığı değerli âlimlerin görüşlerine yer verirken kullandığı yöntemler açıklandı. Mekkî'nin görüşlerinden faydalandığı ve delil olarak kullandığı âlimler bunlarla sınırlandırılmaz. Bunlar dışında daha birçok farklı görüşe yer vermekte olup nâsih ve mensûh konusunda oldukça fazla delil kullanmaktadır.

2.4.1.2. Kullandığı Diğer Bazı Yöntemler

1-) Mekkî'nin bu eserinde kullandığı yöntemlerden biri de herhangi bir âyet hakkında birçok görüş getirip bir tercihte bulunmadan bu görüşleri olduğu gibi aktarmaktır.⁴⁶⁰ Bazen de kimseye nispet etmeden (قيل) “denildi” lafzıyla art arda birçok görüş getirmektir.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Mekkî, *el-Îzâh*, 295-296.

⁴⁵⁷ Hûd 11/15.

⁴⁵⁸ el-Îsrâ 17/18.

⁴⁵⁹ Mekkî, *el-Îzâh*, 325.

⁴⁶⁰ Mekkî, *el-Îzâh*, 169.

⁴⁶¹ Mekkî, *el-Îzâh*, 217.

2-) Mekkî'nin bu eserde görüşün doğruluğuna veya yanlışlığına bakmadan birçok farklı delil kullandığı daha önce belirtilmişti. Mekkî'nin kullandığı başka bir metot ise bazı görüşleri farklı lafızlarla dile getirip sadece bir kişiye nispet etmemektir. Şu örneklerde olduğu gibi: “Meâni ehlinde bir cemaat şöyle dedi,⁴⁶² birçok tevil ehli dedi,⁴⁶³ âlimlerden bir grup şöyle dedi,⁴⁶⁴ bir topluluk şöyle dedi,⁴⁶⁵ insanların çoğu şöyle dedi,⁴⁶⁶ Medine ehli bu konuda şöyle diyor,⁴⁶⁷ Irak ehli şöyle demektedir.”⁴⁶⁸ Bu cümleleri belli topluluklara nispet ederek dile getirmektedir.

3-) Mekkî'nin bu eserinde takip ettiği yöntemlerden biri de hadisleri delil olarak çokça kullanmasıdır. Mekkî bazı yerlerde Kur'ân'ın sünnetle nâsih olma yönüne vurgu yaptığından hadislerin delil olma özelliğinden yararlanmaktadır. Şu âyetin sünnetle nâsih olmasını örnek olarak vermektedir: “(قَالَ أَيُّكَ إِلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمَزًا) ‘Şöyle buyurdu: ‘... قال: هذا منسوخ بقول [469. ‘Senin için alâmet insanlara üç gün ancak işaretle konuşmandır. ‘Kur'ân'ın sünnetle nâsih olmasını caiz kabul edenler yukarıdaki âyet hakkında şöyle derler: Bu âyet Peygamber'in (s.a.s.) şu sözüyle mensûh olmaktadır: ‘Erginlik çağına geldikten sonra yetimlik yoktur. Gece gündüz susmak da yoktur.’⁴⁷⁰” Mekkî bu sözü aktarmakla birlikte kendisi bu görüşe katılmayıp devamında sebebini uzunca açıklamaktadır.

4-) Mekkî'nin delillendirme yöntemlerinden bir diğeri ise sözü fazla uzatmamak için farklı eserlerine yönlendirmektir. Şu âyetin açıklamasında olduğu gibi: “(حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ) ‘Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah'ın huzurunda durun.’⁴⁷¹ [.....وفيه اختلاف كثير قد ذكرناه في غير هذا الكتاب.] ...Bu konuda birçok ihtilaf bulunmaktadır. Biz bunları bir diğer kitapta zikrettik.”⁴⁷² Mekkî

⁴⁶² Mekkî, *el-Îzâh*, 163, 177.

⁴⁶³ Mekkî, *el-Îzâh*, 370.

⁴⁶⁴ Mekkî, *el-Îzâh*, 208, 210, 249, 272...

⁴⁶⁵ Mekkî, *el-Îzâh*, 211, 251, 276...

⁴⁶⁶ Mekkî, *el-Îzâh*, 284, 286, 288...

⁴⁶⁷ Mekkî, *el-Îzâh*, 161.

⁴⁶⁸ Mekkî, *el-Îzâh*, 208.

⁴⁶⁹ Âl-i İmrân 3/41.

⁴⁷⁰ Mekkî, *el-Îzâh*, 202.

⁴⁷¹ el-Bakara 2/238.

⁴⁷² Mekkî, *el-Îzâh*, 189-191.

burada bu âyet hakkında kısaca açıklamalar yaptıktan sonra bu konun detaylı açıklaması için *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye* adlı eserine bakılmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca bu yöntemi bu eserde farklı yerlerde de kullanmaktadır.

5-) Mekkî'nin kıraâtçı kimliği bu eserde de kendini belli etmektedir. Âyetlerin farklı kıraâtlarda okunmasının nâsih ve mensûhu nasıl etkilediğini şu âyetin açıklamasında vermiştir: “(وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامَ مِسْكِينٍ) ‘Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir.’⁴⁷³ [“يَطُوقُونَهُ”] وقراً مجاهد: وعلى الذين يطوقونه” Mücâhid bu [-بفتح الياء وتشديد الطاء والواو- على معني.... فهي محكمة غير منسوخة -هاتين القراءتين-.] âyetinde geçen (يُطِيقُونَهُ) kelimesini ‘يَطُوقُونَهُ’ harfini fethâlî, (ط) ve (و) harfini ise şeddeli şeklinde okudu... -bu iki okuma şeklinde de- muhkem olduğundan mensûh olması caiz değildir.”⁴⁷⁴ Mekkî burada farklı kıraâtlerin manaya kattığı anlamları açıkladıktan sonra bunu nâsih ve mensûh olma bakımından da açıklamaktadır.

6-) Mekkî'nin bu eserinde kullandığı yöntemlerden biri de âyetlerin anlaşılması için nüzul sebeplerini de yeri geldiğinde zikretmektir. Şu âyetin nüzul sebebini zikrettiği gibi: “(لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ) ‘Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır.’⁴⁷⁵ [“أَنَّهَا”] وقد قيل: إن الآية مخصوصة نزلت في أهل الكتاب ألا يُكرهوا إذا أدوا الجزية، ودل على أنها. Şöyle denildi: [في أهل الكتاب قوله: (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ)]⁴⁷⁶ ولم يذكر أهل الكتاب. Bu âyet cizyelerini ödedikleri sürece zorlanılmayacaklarına dair hususi olarak ehli kitap için nazil olmuştur. Bunun ehli kitap hakkında olduğuna dair delil ise şu âyettir: ‘Ey peygamber! İnkârcılara ve münafıklara karşı cihad et, onlara sert davran.’ Bu âyetle görüldüğü gibi ehli kitap zikredilmemektedir.”⁴⁷⁷

7-) Mekkî her ne kadar bu eserinde i'râb konusuna değinmemiş olsa da bazı yerlerde âyetlerin veya kelimelerin i'râbı hakkında kısa bilgi verdikten sonra bu alanda yazmış olduğu *Müşkil-i İ'râbî'l-Kur'ân* eserine yönlendirmektedir. Şu örnekte olduğu gibi: “(كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ) ‘Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi.’⁴⁷⁸ [“والكلام في”]

⁴⁷³ el-Bakara 2/184.

⁴⁷⁴ Mekkî, *el-İzâh*, 152.

⁴⁷⁵ el-Bakara 2/256.

⁴⁷⁶ et-Tevbe 9/73.

⁴⁷⁷ Mekkî, *el-İzâh*, 193.

⁴⁷⁸ el-Bakara 2/183.

(كَمَا كُتِبَ) [إعراب الكاف من قوله: (كَمَا كُتِبَ) ، يصرح بالمعنى وببينه، وقد ذكرناه في غير هذا الكتاب. cümlesinde geçen (ك) harfinin i'râb açısından konumu şöyledir: Manayı netleştiriyor ve açıklıyor, bu konuyu bu eser dışındaki başka bir eserde zikretmiştik.”⁴⁷⁹

8-) Bu yöntemlerin dışında Mekkî bazı yerlerde kelimelerin manasını, aslının ne olduğunu ve bu manada âyetin nâsih olma açısından değerlendirmesini yapmaktadır.⁴⁸⁰ Bazı yerlerde ise soru-cevap yöntemiyle nâsih veya mensûhun nasıl meydana geldiğini anlaşılır kılmaya çalışmaktadır.⁴⁸¹ Ayrıca çoğu yerde âyetlerin nâsih ve mensûh oluşuyla ilgili birçok görüş getirdikten sonra en sonunda “Ebu Muhammed -kendisini kastederek- şöyle dedi” şeklinde âyetler hakkında kendi görüşünü belirtmektedir.

Nâsih ve Mensûh başlığı altında Mekkî'nin bu alanda yazmış olduğu *el-Îzâh li-Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihi* eserinde en çok kullandığı kaynaklar, âyetlerin nâsih ve mensûh yönünü açıklarken takip ettiği yöntemler, delil getirirken kullandığı metotlar örneklerle değerlendirildi. Bundan sonra ise kıraât konusunda yazmış olduğu değerli eserlerinden biri olan *el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât* adlı eseri incelenmiştir.

2.5. Mekkî'nin Kıraât Alanındaki *el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât* Adlı Eseri

Eser Hakkında Genel Bilgiler

Bu eserin orijinal beş nüshası vardır. Müellif *el-Keşf* adlı eserinden önce yazmış olduğunu ve *el-Keşf*'in sonuna konulması gerektiğini söylemiştir. Mekkî bu eserde genel olarak yedi harf konusunun ne olduğu, kıraât farklılıklarının sebepleri, Kur'ân'ın toplanılması, yedi kıraât imamının diğerlerine göre meşhur olmasının nedenleri, şâz kıraâtlerle okumanın hükmü gibi konuları soru-cevap yöntemiyle ele almaktadır.⁴⁸² Bu eserin tahkiki Muhyiddîn Ramazan tarafından yapılmıştır.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Mekkî, *el-Îzâh*, 148.

⁴⁸⁰ Mekkî, *el-Îzâh*, 445.

⁴⁸¹ Mekkî, *el-Îzâh*, 371.

⁴⁸² Mekkî, *el-Keşf 'an Vucûhi'l-Kırâati's-Seb'*, 1/5.

⁴⁸³ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 119-120; Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, 146-149.

2.5.1. Eserin İçeriği ve Kullandığı Yöntemler

Kıraât, Mekkî'nin en mahir olduğu ve en meşhur olduğu alanların başında gelmektedir. Hatta genel olarak bu alanda ön plana çıkmakta olup bu yönden birçok meşhur eseri bulunmaktadır. Bu başlık altında önemli eserlerinden biri olan *el-İbâne* adlı eserinin yöntemleri incelenmiştir.

1-) Mekkî'nin bu eserde en çok kullandığı yöntemlerin başında soru-cevap metodu gelmektedir. Böylece muhatabın anlayacağı sade anlaşılır bir dille bu eseri kaleme almaktadır. Mekkî bu eserin girişinde şöyle demektedir: “İnşallah ben bu eserde kıraâtlerin manalarını, keyfiyetini, bu konu hakkında inanılması gerekenleri ve bununla beraber bunların faydalarını ve alışık olunmayan garîb manalarını açıklayacağım. Benden önce hiç kimsenin bu kitabın benzerini benim topladığım ve açıkladığım şekilde yazdığını bilmiyorum.”⁴⁸⁴

Mekkî devamında ise *el-Keşf* eserinin bu eserle tamamlanacağını ve bu eserin diğer kıraât eseriyle bağlantılı olduğunu eserin girişinde şöyle açıklamaktadır: “Bu eseri *el-Keşf 'an Vucûhi'l-Kıraât* adlı eserin bir bölümü olacak şekilde telif ettim. Bu yüzden *el-Keşf* adlı kitabın faydası bu kitapla tamam olur. Ancak bu kitabı *el-Keşf* kitabı olmadan tek başına bir nüsha olarak isteyen kimseler için ondan ayırdım. Böylece bu kitap kapsadığı konular bakımından tek başına ayrı bir kitap oldu.”⁴⁸⁵

2-) Mekkî bu eserin ilk başlığında Yedi İmama nispet edilen kıraâtler ve bu kıraâtlerin “Kur’ân Yedi Harf üzere indirilmiştir.” hadisi ile münasebeti başlığıyla “Bugün insanların okuduğu ve yedi kıraât imamına nispet edilen kıraâtler, Peygamber’in (s.a.s.) okunmasına izin verdiği yedi kıraâten bazıları mı yoksa yedi harften sadece birimidir?”⁴⁸⁶ sorusunun cevabını delilleriyle birlikte açıklamaktadır. Ayrıca bu başlık altında ayrı bir konu sayılabilecek olan “Yedi Harf” okuyuşunun sadece yedi kıraât âliminin kıraâtinden ibaret olmadığını farklı eserlerden deliller getirerek açıklamaktadır.⁴⁸⁷ Yine aynı şekilde bu başlığın alt başlığı sayılacak nitelikte “Falanca ‘Yedi Harf’ ile okudu sözünün manası”

⁴⁸⁴ Mekkî, *el-İbâne*, 29.

⁴⁸⁵ Mekkî, *el-İbâne*, 30.

⁴⁸⁶ Mekkî, *el-İbâne*, 31-35.

⁴⁸⁷ Mekkî, *el-İbâne*, 36-40.

diyerek bunu da ayrıca açıklamakta olup bu konuyu sonunda ise “Bu başlık altında daha pek çok şey söylenebilir fakat işaret ettiğimiz konuları anlayan kimse için bu kadarı kâfidir.”⁴⁸⁸ demektedir.

3-) Mekkî bu eserinde Taberî’nin görüşlerine başvurmakta olup görüşlerini bazı konularda delil olarak kullanmaktadır. Taberî’den alıntı yaparken kullandığı yöntem ise bazı yerlerde önce Taberî’nin görüşünü verip daha sonra ise kendi görüşünü belirtmektir. Hatta birinci başlığın altında buna bir fasıl ayırıp Taberî’nin *Câmi’u’l-beyân* adlı eserinden şu görüşünü getirmiştir: “Bugün kıraât âlimlerinin üzerinde ayrılığa düştüğü kıraâtlerin tamamı Kur’ân’ın indirildiği yedi harften yalnızca biridir.” Daha sonra da bu görüşe karşı kendi görüşünü “ben derim ki” ifadesiyle başlayıp uzunca anlatmaktadır.⁴⁸⁹

4-) Mekkî ikinci başlıkta ise “Mushaf hattının farklı okunması mümkünken kıraât âlimlerinin bunda ihtilaf etmesinin sebebi nedir?” sorusunun cevabını açıklamaya çalışmaktadır. Mekkî’nin bu başlıkta takip ettiği yöntem ise âyetlerin kelimelerinden örnekler getirerek soru sorup bunu farklı görüşlerle delillendirmektir. Bu kelimelerin bazılarının manasının bir lafızlarının değişik olduğunu söylemektedir. Örnek olarak ise Kasas Sûresinin 29. âyetinde geçen (جَذْوَةً) lafzının ["جَذْوَةٌ" و "جَذْوَةٌ" و "جَذْوَةٌ"] bu üç şekilde okunmasının sebeplerini ve bunlara benzer örnekleri açıklamaktadır.⁴⁹⁰

5-) Mekkî bu eserin üçüncü başlığında ise “Bu zamanda kabul olup okunan, kabul edilmeyip okunmayan ve kabul edilip de okunmayan kıraâtler hangileridir?” diye soracak olanlara cevap niteliğinde bu konuyu anlatmaktadır. Bu başlıkta en çok İsmâil el-Kâdî’nin (ö.282) görüşlerine yer vermektedir. Bu konuyu anlatırken kullandığı yöntem ise önce İsmâil el-Kâdî’nin *Kitâbu’l-Kırâât* adlı eserindeki bu konuyla alakalı görüşlerini sıraladıktan sonra kendi görüşünü de “Ben derim...” diyerek ekleyip gerekli bilgileri açıkladıktan sonra konuyu sonlandırmaktadır.⁴⁹¹

6-) Mekkî dördüncü başlıkta ise Kur’ân’ın bir araya toplanılmasını, nasıl ve niçin bir araya toparlandığını ele almaktadır. Bu başlığın girişinde ise “Kur’ân Peygamber

⁴⁸⁸ Mekkî, *el-İbâne*, 41-42.

⁴⁸⁹ Mekkî, *el-İbâne*, 43-45.

⁴⁹⁰ Mekkî, *el-İbâne*, 46-50.

⁴⁹¹ Mekkî, *el-İbâne*, 51-56.

(s.a.s.) zamanında toparlanmış mıydı, ondan sonra nasıl ve niçin derlendiği?” diye soracak olanlara nasıl cevap verileceğini deliller getirerek anlatmaktadır. Bu konuda takip ettiği yöntem ise sahâbe görüşlerine çokça yer vermektir. Özellikle Zeyd b. Sâbit’in (r.a.) sözlerine, anlattıklarına ve diğer sahâbelerin bu konudaki sözlerine yer verip gerektiği yerlerde de kendi görüşünü ifade etmektedir.⁴⁹²

7-) Mekkî beşinci başlık altında ise Hz. Osman’ın (r.a.) Kur’ân’ı tek lehçe ve tek harf üzere toplamasının sebebini açıklamaktadır. Bu başlıkta şu sorunun cevabını açıklamaktadır: “Hz. Osman’ın (r.a.) Kur’ân’ı tek lehçe ve tek harf üzere toplamasının, insanları bu Mushaf konusunda birleştirmesinin ve diğer Mushaf’ları toparlatıp yok etmesinin sebebi nedir?” Mekkî’nin bu başlığı açıklarken kullandığı metot ise sahâbe, tâbiîn ve âlimlerin görüşlerini delil getirmekle birlikte bazı âyetlerin farklı kıraâtlerde nasıl okunduğunu ve bunun ise Mushaf hattında meydana gelen ihtilaflar sonucunda olduğunu dile getirmektedir.⁴⁹³

8-) Mekkî altıncı başlıkta ise “Kur’ân Yedi Harf üzere nazil olmuştur. Bunun manası nedir?” konusuna açıklık getirmektedir. Mekkî, bu başlık altında Peygamber’in (s.a.s.) “‘Kur’ân Yedi Harf üzere nazil olmuştur.’ hadisinin manası nedir, bununla ne kastedilmiştir?” sorusunun cevabını açıklamaktadır. Mekkî burada Yedi Harf’in nasıl meydana geldiğini, meydana gelme sebeplerini, bunlardan biriyle okumanın sonuçlarını, kıraâtlerin kapsadığı vecihleri gibi konuları âyetlerden örnekler getirerek farklı görüşlerle ayrıca delillendirerek yeri geldiğinde ise kendi görüşleriyle açıklamaktadır.⁴⁹⁴ Mekkî yedinci başlıkta ise “Kur’ân’ın birçok farklı kıraâtinin olmasının faydası nedir ve birçok harfte okunması niçin vardır ve faydalıdır?” sorularına cevaplar vermeye çalışmaktadır.⁴⁹⁵

9-) Mekkî sekizinci başlık altında da “Kıraât İmamlarından gelen rivâyetlerden ihtilafların fazla olmasının sebeplerinin neler olduğunu ve bu imamlardan ders aldıkları halde talebelerin kendi seçimleriyle neden onlardan ayrıldıklarını” detaylıca

⁴⁹² Mekkî, *el-İbâne*, 57-61.

⁴⁹³ Mekkî, *el-İbâne*, 62-70.

⁴⁹⁴ Mekkî, *el-İbâne*, 71-79.

⁴⁹⁵ Mekkî, *el-İbâne*, 80-82.

açıklamaktadır.⁴⁹⁶ Mekkî dokuzuncu başlıkta da “İlim bakımından daha üstün olanlar varken Yedi Kıraât âliminin meşhur olmasının, yedi harfin mecazi olarak onlara nispet edilmesinin, Yedi Kıraât âliminin dereceleri ve değerleri daha üstün diğer âlimleri geride bırakarak zamanımızda meşhur olmalarının sebepleri nedir?” sorusuna cevap aramaktadır. Ayrıca Yedi Kıraât âliminin kimler olduğunu ve özellikle nereye nispet edildiklerini de açıklamaktadır.⁴⁹⁷

10-) Mekkî onuncu başlıkta ise “Kıraâtlerin niçin yedi kıraât olarak seçildiğini fazla veya eksik olmadığını soracak olanlara” bu başlık altında gerekli açıklamaları yapmaktadır. Mekkî on birinci başlıkta ise “Peygamber (s.a.s.) zamanında sahâbeler arasında herhangi bir sahâbe Kur’ân’ın tamamını ezbere biliyor muydu ki bugün okuyan kimse kalbi mutmain bir şekilde okusun?” sorusunu açıklamaktadır. Mekkî’nin bu konuyu açıklarken takip ettiği yöntem ise bu konu hakkında başta sahâbe sözleri olmak üzere mutekaddimun âlimlerin görüşlerini, bazı yerlerde ise kimseye nispet etmeden “denildi” lafzıyla delil getirmektir. Ayrıca bu başlıkta bazı yerlerde tekrardan farklı sorular yönelterek cevaplar vermektedir.⁴⁹⁸

11-) Mekkî on ikinci başlıkta da yedi harf meselesiyle ilgili rivâyet edilen hadisleri delil olarak getirmektedir. Bu konuda takip ettiği yöntemi ise şöyle dile getirmektedir: “Bu başlıkta daha önce zikrettiklerimizin doğru olduğunu delillendiren, yedi harf hakkında rivâyet edilen hadislerin bazılarını zikrettik. Bu konuda meşhur rivâyetlerle beraber İsmâil el- Kâdî, Ebû Ca’fer Taberî ve bunlarda daha üst derecedeki âlimlerin görüşlerini de zikrettik. Konunun özet ve kısa olmasını sağlamak için hadislerin sened kısmını zikretmeden sadece metin kısmını vermekle yetindik.”⁴⁹⁹

12-) Mekkî en son olarak yedi harf meselesinin bir parçası olan Fâtiha sûresindeki kıraât ihtilaflarına örnek olarak bu sûredeki kıraât farklılıklarını belirtmektedir. Mekkî burada takip ettiği yöntemini ve amacını şöyle dile getirmektedir: “Ebu Muhammed el-Mukrî dedi: Yedi kıraât konusuyla alakalı söylenmesi gerekenleri

⁴⁹⁶ Mekkî, *el-İbâne*, 83-85.

⁴⁹⁷ Mekkî, *el-İbâne*, 86-89.

⁴⁹⁸ Mekkî, *el-İbâne*, 92-104.

⁴⁹⁹ Mekkî, *el-İbâne*, 105.

gücümüz yettiğince zikrettik. Burada bir sûreyi ele alıp orada Mushaf'ın hattına muhalif olmayan kıraâtler arasında meşhur yedi imam tarafından rivâyet edilen kıraât ihtilaflarını zikredeceğiz. İkinci olarak sonra aynı sûreye dönüp yedi kıraâtin dışında onlardan daha üstün olan bir imamın Mushaf'ın hattına muhalif olmayan, aynı şekilde kabul gören, farklı beldelerde kendisiyle amel edilen ve yedi kurrâ dışındaki meşhur imamlar tarafından rivâyet edilmiş kıraâtini zikredeceğiz. Üçüncü olarak yine aynı sûreye dönüp yedi kurrânın dışında ve onlardan üstün derecedeki bir kıraât imamından Mushaf'ın hattına muhalif olarak rivâyet edilen kıraâtlerden bazılarını ele alacağız...”⁵⁰⁰ Mekkî bu eserde genel olarak yedi kıraât meselelerinden bahsettiği için eserin oldukça kısa ve eserde Kur'ân'dan âyet örneklerinin az olduğu görülmektedir. Kıraâtle ilgili olan bu kısa eserin diğer eserlerinden bir parça sayılabileceği yukarda dile getirilmişti.

Kıraât başlığı altında Mekkî'nin bu alanda yazmış olduğu *el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât* adlı eserinde en çok kullandığı kaynaklar, bazı âyetlerin kıraât yönünü açıklarken takip ettiği yöntemler, delil getirirken kullandığı metotlar incelendi. Bundan sonra ise tecvid konusunda yazmış olduğu değerli eserlerinden biri olan *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiki Lafzî't-Tilâve* eseri değerlendirilmiştir.

2.6. Mekkî'nin Tecvid Alanındaki *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'e* Eseri

Eser Hakkında Genel Bilgiler

Tecvid konusunda yazılmıştır. Kaynaklarda genel olarak bu isimle geçmekte olup müellif bu eserin ismiyle ilgili olarak şöyle demektedir: “Ben bu kitabı *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiki Lafzî't-Tilâve* şeklinde isimlendirdim çünkü bu eser harflerin isim, sıfat ve mahreçlerinin sınıflandırılması ilmini kapsamaktadır.”⁵⁰¹ Eserin meydana gelişiyle ve tarihiyle ilgili olarak ise Mekkî şöyle demektedir: “Bu kitabın telifi ve tertibi 390 senesinde bende bir düşünce haline geldi. Her ne kadar bunu sürekli ertelemiş olsam da benim hatırımdaydı. Yaklaşık olarak otuz sene sonra bu eseri tamamladım.”⁵⁰²

⁵⁰⁰ Mekkî, *el-İbâne*, 115-116.

⁵⁰¹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 53.

⁵⁰² Mekkî, *er-Ri'âye*, 52.

Mekkî bu eserde Kur'ân'ın faziletini, Kur'ân ehlinin kaçınması ve sarılması gereken şeyleri ve harflerin vasıflarını, illetlerini, incelik ve özelliklerini ele almaktadır. Ayrıca med harflerini, izhar, idğam konularını, hangi harfin nasıl çıkarılacağı gibi konuları uzunca açıklamaktadır. Ahmed Hasan Ferhad'ın tahkikiyle yayımlanmıştır.⁵⁰³ Bu tahkikin üçüncü baskısı esas alınarak bir tanıtım yapılmıştır.

2.6.1. Eserde Kullanılan Yöntemler

Mekkî bu esere Allah'a hamd ve Peygamber'e salat ve selamdan sonra mukaddimeyle başlayıp bu eseri, 48 bab, 3 alt bab ve 34 fasıldan ele almıştır. Tecvid konusunu her bir başlık altında farklı ve gerekli tüm bilgileri kapsayacak şekilde vermektedir.

1-) Mekkî'nin bu eserinde en çok kullandığı yöntemlerin başında konuları detaylı bir metotla açıklamak gelmektedir. Böylece muhatabın anlayacağı sade anlaşılır bir dille bu eseri kaleme almaktadır. Mekkî eserin mukaddimesinde harflerin ve mahreçlerin nasıl meydana geldiğini detaylıca anlatmaktadır. Müellif Allah'a hamd ve Peygamber'e salat ve selamdan sonra Kur'ân'ın nazım biçimine de övgülerde bulunduktan sonra şöyle demektedir: “Ben derim ki: ...Yüce Allah harflerin mahreçlerini mükemmel bir şekilde düzenlemiştir. Konuşma esnasında o harflerden bazıları göğsün yukarı kısmının sonundan, bazıları bu göğüs kısmına bitişen boğaz kısmından, bazıları da iki dudak etrafıyla ağızdan, bazıları da genizden çıkmaktadır. Telaffuzu değişmeden hiçbir harf kendi mahreci dışından başka bir mahreçle gelmez. Konuşma esnasında her harf yerli yerinde olup yüce Allah'ın düzenlediği mahrecin dışına çıkmaz.”⁵⁰⁴

2-) Müellifin kullandığı bir diğer yöntem ise benzetme yöntemidir. Aynı şekilde mukaddimesinde mahreçlerin çıkış şekillerini benzerlik ve farklılık bakımından insanın yaratılmasıyla mukayese etmiştir: “Yüce Allah mahlukatın bazılarını zayıf bazılarını da kuvvetli yaratmasında olduğu gibi harflerin mahreçlerinden de bazılarını kuvvetli bazılarını zayıf olacak şekilde yaratmıştır. Mahlukattan birbirlerine benzeyenleri veya

⁵⁰³ Ferhad, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, 128-131; Mekkî, *er-Ri'âye*, 22-28.

⁵⁰⁴ Mekkî, *er-Ri'âye*, 50.

benzemeyenleri yarattığı gibi harflerde de birbirlerine benzeyenleri veya birbirine benzemekten uzak olanları yaratmıştır. Bu harflerde meydana gelen hareke ve sükûnlar insanın bedeninin farklı özelliklerden meydana gelmesi gibidir. İnsan bedenindeki özelliklerinin tek başına bir önemi olmadığı gibi hareketlerin tek başına gelmesinin de bir özelliği yoktur. Bunlar o harflerin mükemmelliği için bir örnek olup bunların hepsinde hikmetler, yüce Allah'ın kudretinin eseri ve lütfu vardır.”⁵⁰⁵

Mekkî bu benzerliği yaptıktan sora devamında da eserin yazılış amacını ve takip ettiği yolu şöyle açıklamaktadır: “Ben Yüce Allah'ın kitabındaki lafızların nazmını oluşturan harflerin ve mahreçlerin harika hikmetini ve yüce kudretini fark ettim. Ayrıca harflerin çıkış ve uygulamalarına, harflerin seslerinin çıkış düzenlerine, vasıflarının ihtilafına ve sıfatlarının çokluğuna hâkimdim. Yine aynı şekilde önceki veya sonraki âlimlerin kitaplarında bunların açıklamalarının ve şerhlerinin ayrı olduğunu, talebeler için tam açıklanmamış olduğunu gördüğüm zaman bu kitabı telif etme niyetim kuvvetlendi.”⁵⁰⁶

3-) Mekkî eserinde harfleri nasıl açıkladığını ve bu eserin okuyanlara neler katacağını şöyle açıklamaktadır: “Ben bu kitapta harflerin tefsiri, mahreçleri, vasıf ve sıfatları, zayıf ve kuvvetli oranların beyanı, birbirine bitişik olanların açıklanması, bazılarının bazılarıyla münasebeti, bazılarının bazılarıyla açıklanması gibi konuları topladım. Ayrıca ben bu eseri Allah'ın kudretindeki ve lütfundaki ibretlerin bilinmesi üzerine bir duruş, Kur'ân'ı okuyanın telaffuz hükümlerine ve lafızlarının güzelliğine yardım olsun diye yazdım. Bununla beraber her harfin sıfatının ve mahreçlerin çıkışlarının hakkını verecek şekilde asırlar ve zamanlar geçse de kalıcı olacak şekilde okuyan ve okutan, başlayan veya bitiren bununla faydalansın, bilgi ve anlayış sahipleri bu kitapla hatırlasın; gaflet ve cehalet ehli de bununla uyansın diye telif ettim.”⁵⁰⁷

4-) Mekkî ayrıca giriş kısmında eseri hangi yöntemle ele aldığını açıkladığı için mukaddimenin tercümesi burada verilmiştir. Müellif şöyle ifade etmektedir: “Ben

⁵⁰⁵ Mekkî, *er-Ri'âye*, 50.

⁵⁰⁶ Mekkî, *er-Ri'âye*, 50.

⁵⁰⁷ Mekkî, *er-Ri'âye*, 51.

harflerin mahreçlerinin sınıflandırılmasıyla, birbirinin ardından gelmesiyle beraber onların sıfatlarıyla ilgili cümleleri, her harfle beraber Allah'ın kitabındaki lafızları da zikrettim. Ayrıca orada geçen harflerin telaffuzunun güzel olması için onda meydana gelen bazı sebeplerden dolayı zarar, eksiklik veya fazlalık girmesin diye onun açıklamasının korunması gerektiği konusunda onu diğerleriyle karşılaştırarak uyarıyoruz. Biz de her bir fasılla bu sebeplerden bahsedeceğiz. Ben bu kitapta birçok kurrâ arasında ihtilaf olmayan meselelerden bahsediyorum. Her kim 'Yedi Harf'ten herhangi birisiyle okursa onun tecvidi ve telaffuzları gerektiği gibi çıkarması için çabalaması, aynı şekilde bu kitapta bahsettiğimiz her bir harfin hakkını vermesi gerekir. Burada bahsettiğimiz şeyleri muhafaza ettiği zaman onun telaffuzu kusurlardan uzak, kıraâtlerde yanlış yapmadığına emin, okumasını doğru temeller ve fasih telaffuz üzerine gerçekleştirilmiş, kıraâtî eksik ve hatadan uzak mükemmel bir şekilde olmuş olur.”⁵⁰⁸

Mekkî ayrıca yönteminin ve bu alanda yazdığı eserinin benzersiz olduğu hakkında şöyle demektedir: “Benden önceki mutekaddimun âlimlerinden hiçbirinin buna benzer bir kitap telif ettiğini, benim harflerin sıfatlarını, adlarını ve manalarını açıklayıp topladığım gibi kimsenin topladığını bilmiyorum. Yine aynı şekilde benim her bir harfin lafzını Allah'ın kitabından takip ettiğim biçimde, telaffuzunun güzel olması için uyardığım ve okunduğu zaman onun korunması gerektiğini söylediğim şekilde kimse böyle yapmamıştır.”⁵⁰⁹ Kim ki tilaveti gerçekleştirmede ve lafızların tecvidinde benim bu kitabımı takip ederse; okumada ortaya çıkacak olan hatalardan ve yanlışlardan korunmuş, okuduğu rivâyetlere hâkim olmuş olur. Bu kitabım zaman geçtikçe onu okuyan kimseyi zeki, mahir, eleştiri ve feraset sahibi olarak yüksek bir makama çıkarmış olur.”⁵¹⁰

Mekkî mukaddimenin sonunda ise bu eserde neleri ele aldığından, neleri açıklayacağından, hangi başlıkların olduğundan, eserin içeriğiyle ilgili genel bilgilerden şöyle bahsetmektedir: “İnşallah bu esere Kur'ân'ın ezberlenmesi ve sevabının kazanılmasına teşvik, Kur'ân ehlinin fazileti, Kur'ân ehlinin hakkıyla uygulaması ve gözetmesi gerekenler, Kur'ân okuyan ve okutan kimselerin sıfatları ve edepleri nasıl

⁵⁰⁸ Mekkî, *er-Ri'âye*, 51-52.

⁵⁰⁹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 52.

⁵¹⁰ Mekkî, *er-Ri'âye*, 53.

olmalı vb. konularla beraber bahsedilmesi gereken şeyleri kısaca açıklayan bablarla başlayacağız. Daha sonra hareke ve harflerin illetleri, Arapların bu harfleri nasıl kullanmakta oldukları, önceki nahivcilerin harfler ve harekeler konusundaki ihtilafları ve bunlara benzer konuları zikrettik. Devamında harflerin sayılarını, sıfat ve lakaplarının kısımlarından bahsedip her harfin mahrecini ve mahreçlerin mertebelerini açıkladık. Daha sonra her harfle beraber Yüce Allah'ın kitabındaki telaffuzları, onun lafızlarının tecvidli bir şekilde okunmasının gerekliliği ve bu lafızların korunmasının teşviği, bu kıraâtlerin hakkının verilmesi gerekli olduğunu eğerki bunlarda ihmal olursa eksiklik veya fazlalık dâhil olacağını, her bir harfle bu gerekliliklerin sebeplerini zikrettik. Kitabın en sonunda ise şeddeli olan harflerin hükümlerinin tanımını ile şeddelerin üstünlükleri ve şeddeli olan harfin üzerinde durmanın hükümleriyle bu kitabın faydasını tamamlayan bu konulardan başka faydalı şeylerle inşallah bu kitabı tamamlayacağız.”⁵¹¹

5-) Müellif bu eserde Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinden, sahâbe, tâbiîn ve âlimlerin sözlerinden çokça yararlanmaktadır. Hadisleri delil olarak getirirken kullandığı yöntem ise sahih ve zayıf hadisleri ayırmadan, senedlerini zikretmeden sadece metinleri vermektedir. Özellikle birinci başlıkta Kur'ân'ın, onu okuyan ve okutanın fazileti ve ona teşvik etme konusunu ele alırken yaklaşık olarak yirmi beş rivâyetten fazla hadisi delil olarak getirmektedir. Ayrıca bu konunun çok geniş olduğunu belirtip sahâbe ve mutekaddimun âlimlerin bu konu hakkındaki görüşlerini de getirmektedir.⁵¹²

6-) Mekkî bu eserin de öncelikle Kur'ân okuyan kimsenin riya ve benzeri diğer kötü davranışlardan sakınması gerektiğini açıklamaktadır. Yine bu konuyu da hadis, sahâbe sözleri ve diğer farklı görüşleri delil olarak getirmekle beraber ayrıca âyetten de yararlanıp bunlara ek olarak da kendi görüşünü belirterek konuyu açıklama metodunu kullanmaktadır. Ayrı bir başlıkta da Kur'ân okuyan kimsenin kendisini koruması gereken şeyleri ve yapması gerekenleri tavsiye etmektedir.

7-) Mekkî bu eserde Kur'ân ve onu okuyanın önemi, faziletleri, kazandırdıkları gibi konulardan çokça bahsedip bunların önemini uzunca anlatmaktadır. Özellikle saygılı

⁵¹¹ Mekkî, *er-Ri'âye*, 53-54.

⁵¹² Mekkî, *er-Ri'âye*, 55-72.

olma konusunda özel bir başlıkla Kur'ân'a ve onu okuyana saygı gösterilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Ayrıca Kur'ân talebesinin adabını, onda olması gereken özellikleri, nasıl davranacağını ve onda beklenen şeylerin ne olduğunu da açıklayıp bunların tek başına yeterli olmadığını zikretmektedir. Ardından talebenin mükemmel olabilmesi için edep ve ahlakla birlikte Kur'ân ilimleri, dini, Arap dilinin incelikleri gibi konuları bilmesi ve anlayıp yaşaması için gerekli olduğunu açıklamaktadır. Mekkî'nin bu bilgileri aktarırken kullandığı yöntemler ise çokça görüşe yer vermek olup bazı yerlerde ise sözün kime ait olduğunu belirtmeden bizden önceki kurrâlar "dedi" kalıbıyla aktarmaktır.⁵¹³ Bu konuları aktardıktan sonra ise harfler, mahreçler, sıfatlar ve tecvid kurallarını beyan etmektedir.

8-) Mekkî ayrıca kelamın kendileriyle olduğu harflerin tanımı ve açıklaması başlığında harflerin tanıtımı ve sayıları hakkında oluşan ihtilafları açıklamaktadır. Kendisi de yirmi dokuz harfin mevcut olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁴ Ayrıca kelamın kendisiyle olduğu şeylerin kapsamını, harf mi önce gelmekte yoksa hareke mi bunun tanımını, hareke ve med harflerinin hangisi hangisinden alındığı hakkında genel bilgileri vermektedir. Bunları ele alırken de takip ettiği metot yine aynı şekilde birçok farklı görüş getirip kendi görüşünü de açıklamaktır. Burada ayrıca "bir kavim şöyle dedi,"⁵¹⁵ "bir cemaat dedi,"⁵¹⁶ "birçok nahivci şöyle dedi"⁵¹⁷ gibi lafızlarla görüşler getirip sadece bir kişiye nispet etmemektedir. Aynı bir başlıkta ise yirmi dokuz harf dışında Arapların fazla olarak kullandığı harflerin neler olduğunu söyleyip bunların açıklamalarını yapmaktadır. Bunlardan beş tanesinin Kur'ân'da kullanıldığından bahsettikten sonra Arapların kullanıp Kur'ân'da geçmeyenlerden de bahsetmektedir. Bu konunun devamı niteliğinde olan başka bir başlıkta ise Arapların kullandığı bazı harfleri onlar dışında başkalarının kullanmadığını kısaca açıklamaktadır.

9-) Mekkî bu konulardan sonra harflerin sıfatlarını, lakaplarını ve illetlerini kırk dört babda ele alacağını belirtmektedir. Mekkî her bir babda hangi harflerin sıfatları bakımından hangi guruba girdiğini tek tek açıklamaktadır. Bu konunun sonunda şöyle

⁵¹³ Mekkî, *er-Ri'âye*, 90.

⁵¹⁴ Mekkî, *er-Ri'âye*, 93.

⁵¹⁵ Mekkî, *er-Ri'âye*, 99.

⁵¹⁶ Mekkî, *er-Ri'âye*, 100.

⁵¹⁷ Mekkî, *er-Ri'âye*, 103.

demektedir: “Harflerin sıfatlarından, mahiyetlerinden ve lakaplarından bahsettik. Şimdi de harflerin mahreçlerini her bir harfi ayrı ayrı ele alarak telaffuzunda problem olanların veya dile ağır gelen bazı harflerin her birinin Yüce Allah’ın kitabının telaffuzuna uygun gelmesinden, okuyan kişinin kıraâtini koruması ve kendini tecvid ile hakkını vererek okumaya vermesi gerektiğinden, mahreçleri tam çıkarmasından bahsedeceğiz. Kelamı oluşturan harflerin çıkış yerlerinin on altı olduğunu ve bunların üçünün çıkış yerinin boğaz olduğunu bilmen gerekir.”⁵¹⁸

10-) Harflerin mahreçlerinden bahsederken ilk önce hemze harfiyle başlayarak konuları bablar ve yeri geldiğinde fasıllara ayırarak açıklayıp vav harfiyle bitirmektedir. Mekkî burada harfleri sırasıyla ele almamakta, karışık bir şekilde anlatmaktadır. Sıralama ise şöyledir: “[أ-ه-ا-ع-ح-خ-غ-ق-ك-ش-ج-ي-ض-ل-ن-ر-ط-د-ت-ز-س-ص-ظ-ث-ذ-ف-ب-م-و.]” Müellifimizin burada takip ettiği yöntem ise harflerin mahreçlerini detaylıca anlatıp delillendirdikten sonra anlaşılması için her bir harf için Kur’ân’dan örnekler getirerek kullanımını göstermektedir. Daha sonra günneyi bir başlıkta ele alıp başka bir başlıkta da mahreçlerdeki ihtilaflardan da bahsetmektedir. İdğam konusundan sonra kitap sakın nun ve tenvinle ilgili hükümlerin açıklanmasıyla bitmektedir.

Bu eserin incelenmesiyle birlikte Mekkî’nin Kur’ân ilimleri alanında yazmış olduğu bazı eserlerinin dilsel yöntemi örnekleriyle açıklanıp gerekli bilgiler verilmiştir.

⁵¹⁸ Mekkî, *er-Ri’âye*, 144.

SONUÇ

Selef âlimleri Kur'ân'ın iyi anlaşılması ve Kur'ân'a hizmet edebilmek için hayatları boyunca çaba sarf etmişlerdir. Özellikle ulûmü'l-Kur'ân alanında büyük hizmetler yaptıkları, bu ilim alanlarının gelişmesine büyük önem verdikleri, yaptıkları çalışmaların günümüze kadar ulaşmış olmasından anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar yapanlardan biri de Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. Mekkî'nin yazmış olduğu eserlerin içeriği üzerine yapılan bu çalışmanın sonunda şu verilere ulaşılmıştır:

1-) Mekkî'nin eserleri, Kur'ân'ın iyi anlaşılması ve güzel okunması için hayatı boyunca çabaladığını göstermektedir. Çünkü daha on üç yaşlarında olmasına rağmen o dönemin çetin şartlarında ilim için zorlu yolculuklara başlamış, farklı âlimlerden farklı ilimler öğrenerek öğrendiği bu ilimlerle birçok eser kaleme almış ve kıymetli talebeler yetiştirmiştir.

2-) Mekkî'nin ders aldığı hocaları belli özellikleri haiz hocalardan seçtiği ve bu kıymetli üstatların rahle-i tedrisatından geçtikten sonra Kur'ân ilimleri alanında bu değerli eserleri yazdığı görülmektedir. Mekkî hakkında bilgiler aktarılırken ona göre hocada ve öğrencide olması gereken kriterlerin neler olduğu, eserlerinin amaçlarının neler olduğu bizzat onun eserlerinden bilgiler getirilerek açıklanmıştır.

3-) Mekkî eserlerinde genel olarak sade, anlaşılır ve kolay bir dil kullanmaktadır. Eserlerinde kolaylaştırmaya ve özetlemeye çalıştığını belirtmektedir. Asırlar geçmesine rağmen eserlerinin kolayca anlaşılır olabilmesi de bundan olabilir.

4-) Mekkî'nin Kur'ân ilimleri alanında yazmış olduğu eserlerin genel olarak kendisine has bir üslupta ve konu bağlamında bütünleyici, herkesin anlayabileceği sadelikte olduğu anlaşılmaktadır.

5-) Eserleri kaynak bakımından zengin ve sağlamdır. Mekkî, eserlerinde Arapçada önemli ve ana kaynaklardan olan birçok farklı kaynak kullanarak görüşlerini desteklemektedir.

6-) Mekkî her ne kadar birçok kaynaktan yararlanmış olsa da eserlerde kendi görüşlerini özellikle belirtmekte ve konu hakkında yorumlarda bulunmaktadır.

Bu alışmada Mekki'nin Ulumu'l-Kur'an alanında yazdığı eserleri hakkında genel bilgiler verilip bu alanda yazmış olduğu eserlerin dilsel yontemleri, kullandığı kaynakları eserlerinden örnekler getirilerek açıklanmıştır. Eserlerinin araştırılmaya değer oldukları, bu kıymetli müellifin birçok eseri hakkında bilimsel ve akademik çalışmaların pek yapılmadığı görölmüştür. Mekki'nin Kur'an ilimlerine dair eserlerinin tanıtılmayan birçok yönünün olduğu kanaatindeyiz. Yapılan bu alışma Mekki'nin eserlerinin tüm yönlerini kapsamadığı için bu eserler farklı açılardan incelenerek çalışmamızı tamamlar nitelikte çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, Tayyar. “Mekkî b. Ebû Tâlib”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 28/575-576. Ankara: TDV yayınları, 2003.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü’l-‘Ârifin Esmâü’l-Müellefin ve Esrâru’l-Müellifin*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, 1955.
- Birişik, Abdülhamit. “İ‘râbü’l-Kur’ân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 22/376-379. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Birişik, Abdülhamit. “Kıraât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 25/425-432. Ankara: TDV yayınları, 2022.
- Birişik, Abdülhamit. “Tefsîr”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 40/281-290. İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Birişik, Abdülhamit. “Ulûmü’l-Kur’ân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 42/132-135. İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Celâl, Yahya Ahmed Salmân. *Kavâ'idü't-Tercih fi'l-Kıraât 'inde-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî*. Ürdün: Kulîyyeti'd-Dirâseti'l-'Ulyâ, 2006.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garîbu'l Kur’ân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 13/379-380. İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlim, 4. Basım, 1987.
- ÇETİN, Abdurrahman. “Nesih”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 32/579-581. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- ÇETİN, Abdurrahman. “Tecvid”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 40/253-254. İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luğa*. thk. Muhammed ‘Avvad Mur‘ib. 17 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 2000.
- Ferhad, Ahmed Hasan. *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur’ân*. Ürdün: Dâru Ummân, 1. Basım, 1997.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. *Mu‘cemü'l-Üdebâ': İrşâdü'l-Erîb*. thk. Ahmed Ferîd Rifâî. 20 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1936.

- İbn Ferhûn, Burhânüddîn Ebü'l-Vefâ İbrâhîm b. Ali b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî. *ed-Dîbâcü'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yânî 'Ulemâ'i'l-Mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nür. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Tûras, 1972.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, ts.
- İbnu'l-Hayr, İşbîlî. *Fehresetü ma Ravahü 'an Şüyühihi min-ne'd-Devavini'l-Musannef fî Durubi'l-İlmi ve Envai'l-Me'arifi*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- İbnu'l-Hayr, İşbîlî. *Fihristu İbni'l-Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2009.
- İbnü Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik. *Kitâbü's-Sıla fî Târîhi e'immeti'l-Endelüsi ve 'Ulemâ'ihim ve Muhaddisihim ve Fukahâ'ihim ve Üdebâ'ihim*. thk. Es-Seyyid İzzet el-Attâr. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısıryye, 1966.
- İbnü Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*. çev. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sadır, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*. çev. Hasan Ziyâeddin İtr. Beyrût, 1987.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr*. thk. Ali M. ed-Dabbâ. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Gayetü'n-Nihâye fî Tabakati'l-Kurrâ'*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-'Imad, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezrâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zehep*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1969.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist fî ahbâri'l-'ulemâ'i'l-muşannifîn mine'l-kudemâ' ve'l-muḥdeşîn ve esmâ'i kütübihim*. çev. Prof. Dr. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. M. Seyyid Kîlânî. Kâhire, 1961.
- Kayapınar, Durmuş Ali. *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*. Konya, 1986.

- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Muellifin*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîyyi, ts.
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Alî b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât 'Alâ Enbâhi'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fîkri'l-'Arabî, 1986.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 3 Haziran 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr/>
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ Bulûḡi'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'âni ve Tefsîrihi ve Ahkâmihi ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmihi*. thk. eş-Şâhid el-Buşeyhî. vd. 13 Cilt. Kâhire: Câmi'atü's-Şârika, 2008.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-İbâne 'an Ma'âni'l-Kırâât*. thk. Muhyiddîn Ramazan. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1979.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-İzâh li-Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihi ve Ma'rifetü 'Uslûbihi ve İhtilâfî'n-Nâsi fihî*. thk. Ahmed Hasan Ferhad. Cidde, 1986.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Keşf 'an Vucûhi'l-Kırâati's-Seb' ve İlelihâ ve Hücecihâ ve Mekâyisi'n Nahvi fihâ*. thk. Muhyiddîn Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 1984.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-'Umde fî ġarîbi'l-Kur'ân*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlî. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1981.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiki Lafzî't-Tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Amman: Dâr Ammar, 3. Basım, 1996.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *Kitâbu Müşkil-i İ'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 1984.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *Kitâbu't-Tefsîr fî'l-Kırâati's-Seb'*. thk. el-Mukrî Ğavs en-Nedvî. Bombây: Dâru's-Selefiyye, 1982.
- Mekkî, Mekkî b. Tâlib İbn Ebî Tâlib el-Kaysî. *Tefsîru'l-Muşkili min Ğarîbi'l-Kur'âni 'ala'l-İ'câzi ve'l-İhtisâri*. thk. Hüdâ et-Tâvil el-Maraşlı. Beyrût: Dâru'n-Nûri'l-İslâmiyyi, 1988.
- Muhaysin, Muhammed Salim. *Mu'cemu Huffâzi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1. Basım, 1992.
- Mursifî, Abdulfettah es-Seyyid Acemî. *Hidâyetu'l-Kârî ilâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bâri*. 2 Cilt. Medine: Mektebetun Tayyibetun, 3. Basım, 1978.

- Nübâhî, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Muhammed. *Târîhu Kudâti'l-Endelusî, Târîhu Kudâti'l-Endelûs*. Beyrût: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1980.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.
- Suyuti, Hafız Celâleddîn. *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1979.
- Suyuti, Hafız Celâleddîn. *el-İtkân fî 'Ulumi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rîfetü'l-Kurrâi'l-Kibâr 'Ala't-Tabakâti ve'l-A'sâr*. çev. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: TDV yayınları, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeri Â'lâmı'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavudî. 29 Cilt. Müessesetü Risale, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tabakâtu'l-Kurrâ*. thk. Ahmed Han. 2 Cilt. Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, 1. Basım, 1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. thk. Beşşâr Uvvâd Ma'rûf. 53 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, ts.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. 4 Cilt. Beyrût: Daru'l-Fikr, 2001.
- Ziriklî, Hayruddin. *el-A'lâm li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlmi'l-Melayin, 2002.
- Zürkanî, Abdulazim. *Menâhilu'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.